

SPØR

nytt fra fortiden

Nr. 1 2001

16. Årgang

31. Hefte

ISSN 0801-5376

Kr. 60,-

- Dyr i menneskenes verden -

SPOR 1-2001

Utgitt av:

Institutt for arkeologi og kulturhistorie,
Vitenskapsmuseet, NTNU.

Utkommer to ganger pr. år.
Abonnement kan tegnes gjennom
bestillingsblankett på side 46 eller
ved melding til redaksjonen.
Årskontingent kr. 110,-.
Løssalgsspris kr. 60,- pr. hefte.

NB! Abonnement løper
inntil det blir sagt opp skriftlig.
HUSK: De som allerede er registrert
som abonnenter, må alltid føre på
abonnementsnummeret ved
betaling.

Redaksjonens adresse:

Institutt for arkeologi og
kulturhistorie, Vitenskapsmuseet,
NTNU, 7491 Trondheim
Besøksadresse: Erling Skakkes gt. 47B
E-mail: SPOR@vm.ntnu.no
Telefon: 73 59 21 70

Redaktør:

Aud Beverfjord

Fagredaktører:

Axel Christophersen
Lise Bender Jørgensen
Kristian Pettersen

Redaksjonens sekretær:

Torill Stenseng

Layout:

Aud Beverfjord og
Wennbergs Trykkeri AS

Bladet kan bare siteres med tydelig
kildeangivelse.

Redaksjonen avsluttet
31. mai 2001.

Grafisk produksjon:

Wennbergs Trykkeri AS, Trondheim

Forsidebilde:

*Fra engelsk manuskript, Harley
MS 4751, British Library. I den
mest populære framstilling av
elefanten i bestiariene hadde dyret
et tårn på ryggen med soldater
eller fyrstelige personer.
Manuskriptet er datert 1230-40,
altså flere år før den første
virkelige elefant kan sees i
England.*

Leder

KJÆRE LESER

Tema i dette nummeret av Spor, er forholdet mellom dyr og mennesker. Mennesket, som biologisk sett er et dyr, er samtidig en av de mest velutviklede dyrearter sosialt sett med følelser som aggresjon og fiendtlighet, frykt og beundring. Slike følelser gjenspeiler seg i forholdet til andre dyrearter, og vi kan med blikket vendt bakover mot fortiden gjenfinne dem mange ulike kilder.

Arkeologiske funn av tekstiler kan si mye om forholdet til dyr. To meget spennende funn stammer fra to krigergraver fra folkevandringstiden; fra Enebø/Eide i Nordfjord og fra Högom utenfor Sundsvall i det svenske området Medelpad. Tekstilrester herfra viser at krigerne hadde kjortler pyntet med vakre border av hestehår – med bjørne- og menneskefigurer innvevd i mønsteret. Hvilken betydning kan vi legge i disse figurene? Var de gravlagte krigerhøvdingene sjamaner? Denne spennende tankegangen kan vi følge i artikkelen om "bjørnekrigerne".

I jernaldergraver finner vi også levninger av bjørneskinn og bjørnetenner, som avdekker et intimt bånd til det største rovdyret i deres verden. Når arkeologene finner bjørneskinn i graver kan det tolkes som at skinn var et naturlig og praktisk underlag, brukt både i dagliglivet og som underlag når en avdød skulle legges i grav. Men som symbol kan det ligge en langt dypere mening bak – blant annet kan det være tegn på høy sosial status, eller det kan knyttes til den religiøse sfære som et element i en odinkult. Som et feminint symbol er bjørnen knyttet til moderlig omsorg og fruktbarhet, noe som også gjenspeiler seg i forhistorie og folketro.

Hva vet vi så om ulv i fortiden? Om dette dyret blir det å skrevet en doktoravhandling, og forskeren lar oss her få et innblikk i middelalderen syn på ulven, som i høy grad har vært del av menneskenes verden i fortiden – som i dag.

Også et mer eksotisk dyr – elefanten – har etterlatt spor her hjemme. I Museet i Erkebispegården i Trondheim befinner det seg en unik elefanttrone som har inspirert forfatteren til et spennende reise innenfor ikonografien.

Vi ønsker dere også denne gang velkommen til å ta del i et tema som vi tror absolutt vil engasjere våre lesere.

Aud Beverfjord

Tidstabell

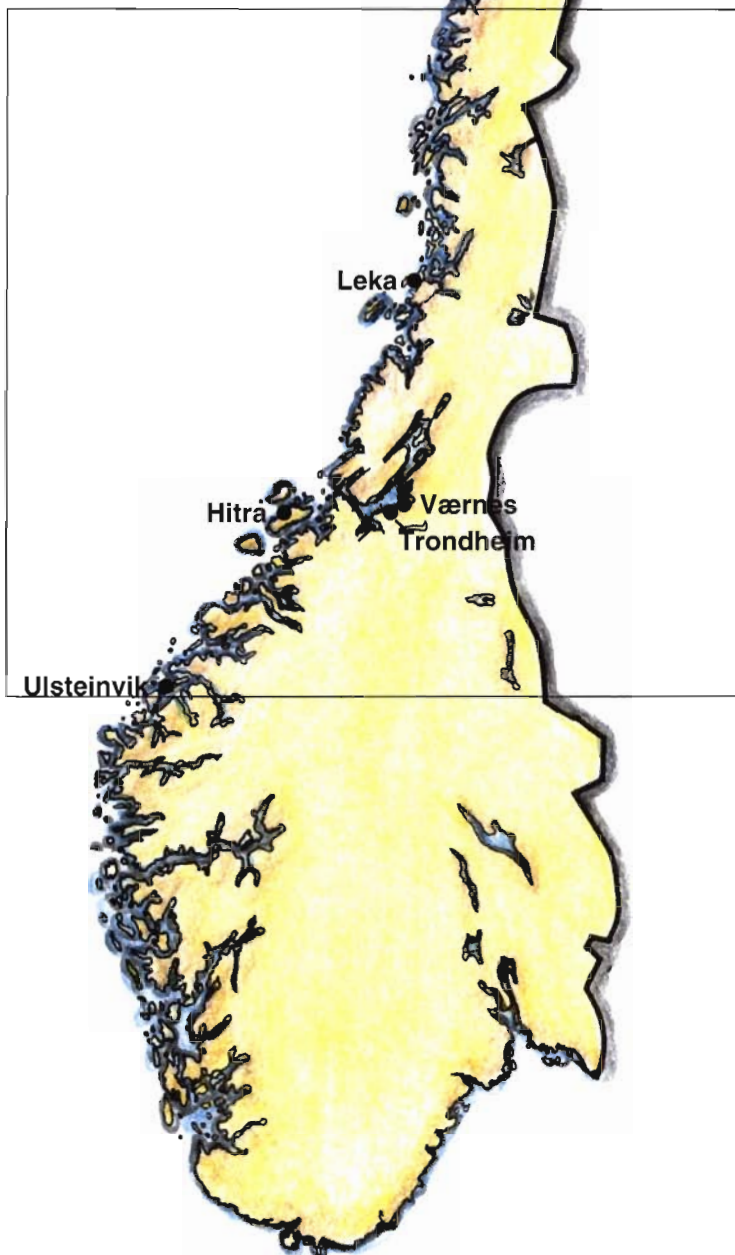
eldre steinalder	
10 000-3000 f.Kr.	
ynge steinalder	
3000-1800 f.Kr.	
bronsealder	
1800-500 f.Kr.	
før-romersk/keltisk jernalder	
500-Kr.f.	
romersk jernalder	
0-400 e.Kr.	
folkevandrings-tid	
400-550 e.Kr.	
merovingertid	
550-800 e.Kr.	
vikingtid	
800-1000 e.Kr.	
middelalder	
1000-1536 e.Kr.	

Illustrasjon ved Hege Bø.

Innhold

Bjørnekrigere Lise Bender Jørgensen	s. 4
Boknytt	9
Bjørnen – fruktbarhetssymbol i eldre jernalder? Merete Moe Henriksen	s. 10
En mørke fiende? – om truende villdyr i nord-europeisk middelalder Aleks Pluskowski	s. 14
Bjelkehovud i Værnes kyrkje Kalle Sognnes	s. 17
Elefantene i St. Olavs katedral Sverre Krüger	s. 20
Fuglen som ikke kunne fly Kristian Pettersen	s. 25
Fauna i endring Olav Hogstad	s. 28
Mennesker og dyr på Svalbard – en maktkamp? Marianne Utne Nilsen	s. 30
Konservering i nordlys – behandling av arkeologisk jern i hydrogenplasma Jørgen Fastner	s. 34
Fra Østersjøen til Svartehavet – skandinaviske båter over land og vann på den østeuropeiske sletten Anne Stalberg	s. 37
Mytar og førestillingar omkring ei gravrøys Frode Pilskog	s. 40
Gammel klebersteinsindustri i Alpene Per Storemyr	s. 44
100-årsiden: Kuriositet fra yngre steinalder Brynja Bjørk Birgisdottir	s. 48
Nye funn: Kongen fra Bekkvika – om en gammel sjakkbrikke fra Hitra Chris McLees	s. 50

Bjørnekrigere

"Liket hadde vore lagt i to kåper, den eine raud og den andre blå. Knappholi var synlige på baae tvo." Slik fortalte gamle folk at det hadde sett ut, da Ole Olsen Trygslund i juni 1821 åpnet en steinkiste på gården sin Trygslund i Bjelland, Vest-Agder. Senere undersøkelser har vist at det var snakk om en grav fra folkevandringstiden. Funnet ble splittet, tekstilene er gått tapt, men gamle folks beskrivelse av liket i de to "kåpene" gir assosiasjoner til to andre gravfunn med tekstiler fra folkevandringstiden: Evebø/Eide i Nordfjord og Høgom utenfor Sundsvall i det svenske området Medelpad. Begge var krigergraver, og begge har gitt muligheter til å forsøke å rekonstruere drakten.

Tekst Lise Bender Jørgensen

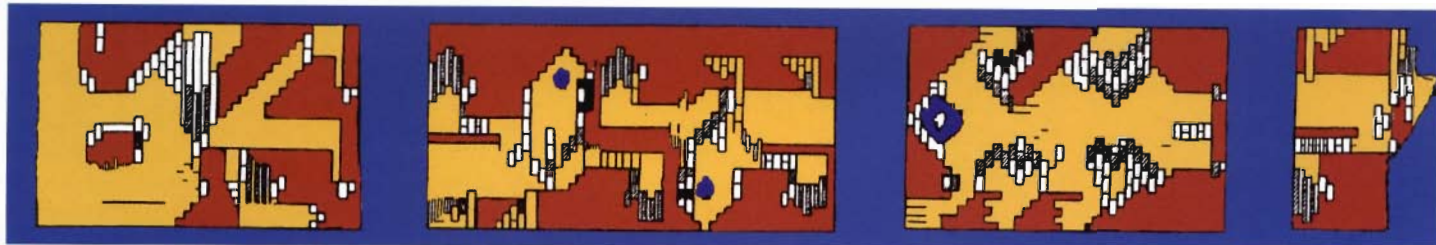
Krigerne i disse to gravene hadde to kjortler, den ene rød, den andre blå eller kanskje heller grønn. Evebø/Eide-krigeren bar dem utenpå hverandre, den blå ytterst. I Høgom-graven var den ekstra kjortelen plassert ovenfor den dodes hode. Den var grønn, mens den som krigeren var iført ved gravleggingen, var rød. Flere andre norske krigergraver fra samme tid har rester av lignende kjortler: to fra Snartemo og én fra Vemmostad, begge i Lyngdal, Vest-Agder, én fra Ugulen i Luster, Sogn og Fjordane samt to fra Nord-Trøndelag: Sem og Veiem. De fem inneholdt rester av en blågrønn kjortel. Den sjette, grav 5 fra Snartemo, hadde rester av et rødt stoff, som antagelig representerer krigerens kjortel eller kappe. Alle var utstyrt med brikkevevde border, dekorert med innvevde mønstre laget av hestehår. Disse hestehårsbåndene forteller en spennende historie om Dyret og dets rolle i folkevandringstidens verdensbilde. Men innen vi tar fat på dem, skal vi først se nærmere på kjortlene og deres farver.

De kraftige fargene har på mer enn ett vis markert at krigerne inntok en særstilling. Den røde fargen i kjortlene fra Høgom og Evebø/Eide er fremstilt av insekter, polsk cochénille (*Porphyrophora polonica*), eller – for Evebø/Eides vedkommende – muligens kermes (*Kermes vermilio*). Andre røde stoffer i begge gravene var farget med krapprot, *Rubia tinctoria*. Blått får man av vaidplanten, *Isatis tinctoria*. Gult, som inngår i grønt, kan fås av mange fargeemner; men den gule, som i Høgom var blandet både med kjortelens insektfarge og med krapprødt, kunne bestemmes som vau, *Reseda luteola*. Alle er velkjente, profesjonelle farvestoffer, som både i den antikke verden og i middelalderen ble produsert kommersielt. I folkevandringstidens Midt-Norden må vi formode at de fleste av dem representerer import, og de har i alle fall vært dyrebare.

Hva betyr de to kjortlene som vi ser i Evebø/Eide og Høgom, og den generelle forekomsten av røde og/eller blågrønne kjortler i krigergravene? Høgomkjortelen har det brikkevevde hestehårsbåndet som var montert på innsiden, slik at det bare kunne ses ved spesielle anledninger. Dessuten har den enda et merkelig trekk: en kile, innsatt i siden, tyder på at den er blitt lagt ut som følge av eierens økte livsmål. Utvidelsen, kombinert med det "hemmelige" hestehårsbåndet, tyder på at den røde kjortelen var en

Rekonstruksjon av kriger-drakten fra Evebø/Eide 1981, på grunnlag av undersøkelser utført av Bergens-arkeologen Bente Magnus og teknisk konservator Inger Raknes Pedersen. Tegning S. Magnus

spesiell drakt, kanskje med magiske egenskaper, som Högom-høvdingen hadde ervervet i ung alder, og som fulgte ham ikke bare i livet, men også i døden. Den røde kjortelen i Evebø/Eide-graven var også "hemmelig", skjult under en blå eller blågrønn overkjortel. Kan den røde kjortelen tolkes som sakral, den blå eller grønne som en mer daglig drakt?

HESTEHÅRSBÅND: ET STUDIE I TID

Hva betyr de mønstrede brikkevevningene som utgjorde et markant element i folkevandringstidens nordiske krigerdrakt, og ikke minst hestehårsbåndene. Den svenske håndveveren Amica Sundström har rekonstruert deler av hestehårsbåndet fra Högom i forbindelse med en rekonstruksjon av folkevandringstidens krigerdrakt som Oldsaks-samlingen i Oslo lot utføre i 1995 (se Spor 1997/2). Sundström er, så vidt vites, den eneste nålevende kunsthåndverker som har forsøkt seg med denne type brikkevevninger. Hun er en dyktig og erfaren håndvever, og derfor er det bemerkelsesverdig at hun har konstatert at det gjennomsnittlig tar henne en time å veve én millimeter. Det motivet hun laget til Oslo-drakten, en såkalt adorant (en tilbeder), er 11 cm langt; det tok 130 timer. Högom-kjortelen var utsmykket med to bånd med hestehårsmotiver, for og bak langs kjortelens nederste kant, 58–59 cm lange, og utført i en bredde på ca. 2 cm. I tillegg kommer bånd til ermelinningenes mansjetter, hvor delene med innlagte hestehår er bredere, og derfor betydelig mer tidkrevende å fremstille. Sundström har beregnet at det vil gå med 1740 timer, eller et fullt nåtidig arbeidsår, til utførelsen av et komplett sett hestehårsbånd til Högom-kjortelen. I lyset av dette er det tankevekkende at den svenske tekstilarkeologen Margaretha Nockert har kunnet konstatere at Högom-borden er montert på en slik måte at den har vendt innover. Den har kunnet vendes slik at den ble synlig, men Nockert antar at det bare har skjedd ved spesielle anledninger.

DANIEL I LØVEGÅRDEN?

Med Amica Sundströms arbeid har hestehårsbåndene fått en helt ny dimensjon. Hva representerer disse båndene, som det tok så lang tid å lage, og hva betyr de motivene de er utsmykket med?

Evebø/Eide-funnets hestehårsbånd er komponert av en rekke individuelle billedfelter, hvorav to er helt bevart og to andre delvis bevart. Hans Dedekam, som undersøkte det i 1920-årene, har tolket det mest tydelige motivet (felt 2) som to motstående løver med forpotene løftet til slag, vendt opp og ned i forhold til hverandre. Den andre komplette figuren (felt 3) forekom ham i første omgang å forestille en mann, sett en face og iført en sid kjortel. Etter uttegning av mønsteret mente han at det måtte være snakk om et firefotet dyr med horn på hode og rygg og

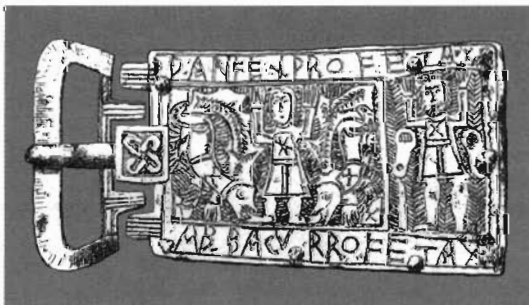

Over: Uttegning av motivene på hestehårsbåndet fra Evebø/Eide. Etter Dedekam 1926 og Nockert 1991

Til venstre: Hestehårsbånd fra Evebø/Eide. Foto Historisk Museum, Bergen

avskåret hale. Det ufullstendige felt 4 er beslektet med felt 2, og tolkes derfor som enda en løve, mens han ikke kan få mening i det likeledes ufullstendige felt 1. Dedekam henviser til et beltebeslag fra Haute-Savoie i Frankrike, hvor Daniel står med armene rakt oppover, omgitt av to 'løver' som snapper etter føttene hans. Innskriften DANIEL PROFETA på spennen sikrer identifikasjonen. Dedekam skriver at motivet er kjent helt tilbake til sumererne, at det ble overført til perserne og siden spredt gjennom sassanidiske stoffer. Hestehårsbåndet som kanter den røde Högom-kjortelen, er i hver ende prydet med et adorantmotiv, en menneskefigur mellom to dyr. Den svenske tekstilarkeologen, Margaretha Nockert, som har jobbet med Högom-funnet, tolker også disse motivene som Daniel i løvegården, og sier at kjernen i motivet er menneskets seier over dyrene, samt at opprinnelsen til motivet kan finnes i det sumeriske Gilgamesh-eposet. Likheten mellom adoranten fra Högom og Daniel på beltespennen fra Haute-Savoie er besnærende – men det er andre muligheter som er minst like så interessante.

Oslo-arkeologen Lotte Hedeager har, blant annet i boken Skygger av en annen virkelighet, foreslått at den nordiske dyreornamentikken representerer et hedensk verdensbilde, og at den markerer en motsetning til kristendommen. Tross flere markante stilskift opptar dyreornamentikken ingen vesentlige elementer fra kristen ikonografi før slutningen av 1000-tallet. Hedeager ser dyret som det sentrale element i den nordiske ikonografien, uansett hvor abstrakt det er gjengitt. I den kristne forestillingsverden er mennesket skapt i Guds bilde, og dermed fundamentalt forskjellig fra alle andre levende vesener. Den førkristne, norrøne religion ser

Daniel i løvegården på en beltespenne fra Haute-Savoie, Frankrike. Etter Salin 1904

Adoranten fra Högom i hestehårs-veving, utført av Amica Sundström for Universitetets Oldsaksamling, Oslo. På Högomkjortelen var båndet montert på plaggets innerside. Foto Ellen Høigaard Hofseth

derimot, ifølge Hedeager, dyr og menneske som to sider av samme sak. Mennesket hadde et alter ego i form av et dyr, fylgjet, som eksisterte i den andre verden, men som om nødvendig kunne overskride grensen til den menneskelige verden. Denne tankegangen bunner i en sjamanistisk religion, hvor hjelpeånder i dyreskikkelse spiller en sentral rolle. Den norrøne hovedguden Odin har klare sjamanistiske trekk – han skifter ham, bruker hjelpeånder, og forbindes med transe og dødsopplevelser. Med utgangspunkt i motiver på nordiske gullbrakteater – gullsmykker fra folkevandringstiden – som avbilder gjenkjennelige myter fra det norrøne univers, argumenterer Hedeager for at introduksjonen av dyreornamentikken omkring 400 e.Kr. er et ikonografiske uttrykk for Odins etablering som den viktigste nordiske guddom, og motvekt til den europeiske Kristus-skikkelsen. Hvordan passer denne tankegangen til hestehårsbåndene fra folkevandringstidens kriger-graver?

Det båndet som foret underkanten på Högomkjortelens bakstykke, er dekorert med to adorantmotiver, ett i hver ende. Begge viser en menneskeskikkelse med armene strekt oppover, mellom to dyretorsoer, men er ellers forskjellige. Det ene motivet har ett øye, det andre to. Det første fremtrer betydelig klarere enn det sistnevnte, som er mer kompakt og vanskeligere å få mening i. Båndet er montert slik at hodene på figurene vender nedover. Mellom adorantmotivene er det bevart minst fire dyrefigurer, som skiftevis vender benene oppover og nedover. Dyrefigurene er smalere enn adorantmotivene og måler hver ca. 4 cm i lengden. Motivene er fremstilt som individuelle felter, adskilt av mellomrom. En rekonstruksjon av rekkefølgen antyder at det har vært plass til i alt ni dyrefigurer mellom de to adorantene.

I diskusjon omkring ornamentikken i hestehårsbåndene sier Margaretha Nockert at den enøyde adoranten antagelig skulle ha hatt to øyne, fordi det ene øyet er plassert aksentrisk. I lyset av Amica Sundströms påvisning av den møysommelige fremstillingsprosessen forekommer det urimelig at håndverkeren har glemt et øye, og Oslo-arknologen Ellen Høigaard Hofseth har i stedet foreslått at det kan være snakk om den enøyde Odin. Skildrer Högom-båndet legenden om hvordan Odin ofret sitt ene øye for å kunne drikke av visdommens kilde? Dette er omtalt i Voluspá, Volvens spådom. I et annet norrønt kvad, Hávamál, fortelles det om hvordan Odin hang i Verdenstreet, gjennomboet med et spyd. I ni hele netter hang han der, før han rettet øyet nedover og tok opp runer. Båltorn, Bestlas fader sang ni Fimbul-sanger, og endelig kunne Odin få en drikk av den dyre mjød. Denne beskrivelsen svarer helt til den sjamanistiske ekstasen som fremkalles ved selvpinsel, ledsages av sang og gir sjamanen overnaturlig innsikt. Under ekstasen eller trancen beskyttes han av hjelpeåndene sine. Sjamanens egen sjel antar også dyreskikkelse imens, som fugl, hjortedyr eller bjørn. Sett som i et slikt forløp,

Oslo-drakten. Rekonstruksjon av kriger-drakt fra folkevandringstiden i Universitetets Oldsaksamling, Oslo. Utført av Anna Nørgaard, på grunnlag av Högom-funnet, supplert med detaljer fra Brebø/Eide. Foto Ellen Høigaard Hofseth

Krigerdrakten fra Högom, rekonstruert i Sundsvall Museum på grunnlag av undersøkelser utført av tekstilarkeologen Margaretha Nockert. Foto Anna Porsmyr, Sundsvall Museum

starter Högom-båndet med bildet av den toøyde adorant – sjamanen Odin ved begynnelsen av sin reise til den andre verden. De mindre feltene med dyrefigurer, som skiftevis vender opp og ned – som om de svevde fritt omkring i luften – kan være sjamanens frie ånd i dyreskikkelse, alternativt hans hjelpeånder. Det siste motivet viser avslutningen på reisen: den enøyde Odin, som har oppnådd den ettertraktede visdom. Dyrefigurene fremtrer dels tydelige, dels noe forvansket. Tilsvarende er den toøyde adoranten vanskelig å få øye på, mens den enøyde fremtrer klart. Dette kan – kanskje – tolkes som skiftende faser i tranen, og forløp hvor uklarhet til sist avløses av klarhet.

Båndene fra Evebø/Eide kan betraktes etter de samme retningslinjene. Både hestehårsbåndet og et annet bånd, den såkalte "dyrefrisen", viser dyr som tilsynelatende svever fritt i luften; på sistnevnte opptreer en sekvens med tydelig fremstilte dyr og en med forvanskede fantasivesener, adskilt av fire loddrette striper. På hestehårsbåndet veksler "løvene" også med uklare motiver. Hva felt 3 her angår, mente Dedekam som nevnt først å se et menneske, dernest et dyr; i lyset av Högom-båndet er det verd å bemerke at det mest iøynefallende elementet ved vesenet er ett stort, tydelig markert øye.

ODINS DRAKT

Margaretha Nockert har gjennomgått det ikonografiske materialet fra Skandinaviass folkevandringstid og merovingertid for å finne mulige paralleller til Högom-drakten. Kun ett sted, på gullhalskraven fra Ålleberg i Västergötland, finner hun en drakt som minner om Högom. En adorant med armene hevet oppover er iført en kort, stramtsittende, langermet kjortel og tettsittende lange bukser. Kjortelens nedre kant, halskant, ermeåpningene og ermelinningene er markert med granulasjon, og det samme gjelder avslutningen på buksebenene. Kjortelen har dessuten to loddrette striper. En svært lignende drakt kan imidlertid ses på en rekke gullbrakteater, som viser en menneskeskikkelse omgitt av et firefotet dyr, en fugl, slange, til tider enda et dyr samt runer og svastika. Denne figuren tolkes gjerne som Odin, omgitt av sine zoomorfe hjelpeånder og runene som symboler på hans evne til å overskride grensen mellom liv og død.

Odins drakt gjengis ganske ensartet som en kort, stramtsittende kjortel med klar markering av den nedre kanten, samt av ermelinninger og ermeåpninger. Buksene er stramme og opptreer både som hellange og som knebukser. Dermed svarer drakten nettopp til den som adoranten fra Ålleberg er iført, og til Nockerts forestilling om Högom-drakten. I denne forbindelse blir den konsekvente markeringen av ermeåpningen interessant. Högom-kjortelens ermer har et snitt som nesten gjør dem til raglan-ermer. Det er en av de detaljer som skiller den fra andre kjortler fra den germanske og romerske verden. I både

Sundsvall- og Oslo-versjonen av Högom-kjortelen innrammer ermeåpningene partiet med halsåpningen, og er viktige, men underspillede elementer i snittet. Det man har fokusert på ved de to rekonstruksjonene, er hvordan halshullet har sett ut, og her har valget falt på en sjalskrave. Verken adoranten fra Ålleberg eller brakteatens Odin-figur viser noen antydning til en slik halsåpning. Kanskje er det ermeåpningene som var draktens signifikante element?

BJØRNEKRIGERE

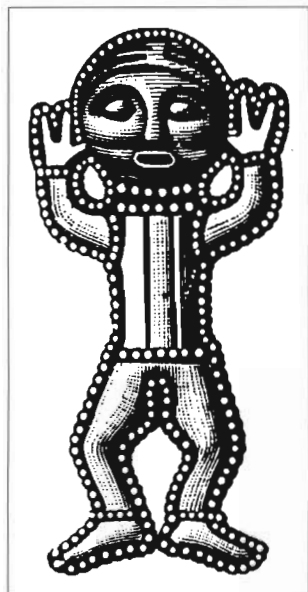
Var krigerhøvdingene fra Evebø/Eide og Högom sjamaner? Det følger av de tolkningsforslagene som er fremsatt ovenfor. Hvis dette er tilfellet, gjelder dette så alle de rike krigergravene fra folkevandringstiden, der vi har funnet hestehårsbånd og røde og/eller grønne kjortler? Alternative muligheter er likevel også til stede. Hans Dedekam betegnet dyrefigurene på hestehårsbåndet fra Evebø/Eide som løver. Denne betegnelsen har vunnet hevd, og utgjør utgangspunktet også for Margaretha Nockerts tolkning av Högom-adorantene som Daniel i løvegården. Ser man nærmere på dyrefigurene, både fra Högom og Evebø/Eide, forekommer identifikasjonen som bjørner som et interessant alternativ til tolkningen som løver. Dyrenes fysiognomier er avrundede, med korte kjevepartier. Dyrene som omgir den enøyde Högom-adoranten har korte, runde ører, som utpreget ligner bjørneører. Evebø/Eide-løvene står på to bein, og den måten de løfter forpotene til slag på, forekommer snarere som en bjørns enn en løves måte å slå fra seg på. Bjørnen var dessuten betydelig mer velkjent i folkevandringstidens Medelpad og Sogn og Fjordane enn løven. De mindre dyrefigurene fra Högom-båndet har likeledes karakter av bjørn, eventuelt unntatt det dyret som skuer bakover.

Högom- og Evebø/Eide-krigerne fikk begge et bjørneskinn med i graven. Det samme gjelder krigerne fra Snartemo og Vemmestad i Vest-Agder, og Veiem i Nord-Trøndelag. Dessuten opptreer bjørneskinn i en grav fra Døsen i Hordaland, som verken faller inn under kategorien krigergraver, eller rommer hestehårsbånd. Ifølge Bente Magnus mangler hodet alltid på disse skinnene, mens klørne er bevart. I Norge forsvinner bjørneskinnet som gravgave med folkevandringstidens avslutning. I Sverige har Bo Petré påvist spor av bjørneskinn i mer enn hundre graver fra hele jernalderen, og han tolker dette fenomenet som en avspeiling av skinnhandel. Se også Merete Moe Henriksens artikkel i dette nummer av Spor.

Margaretha Nockert viser i sin diskusjon av bjørneskinnet fra Högom til Åke Ström som mener at bjørnen ble ansett som et hellig dyr, knyttet til Odin; og at de islandske sagaene omtaler Odins krigere, ulfheðnir og berserkir, hvorav førstnevnte var kledd i ulveskinn, sistnevnte antagelig i bjørneskinn. Men Nockert unnlater å dra noen

Uttegninger av motivene på hestehårsbåndet fra Högom, etter Nockert 1991. Båndet er forsøkt rekonstruert i sin helhet. Adorantene ses ytterst i hver side. I mellom står de fire hele dyrefigurene, vendt og montert i den rekkefølge som de forekommer. Samlet lengde er ca. 59 cm. Båndet var montert på innsiden av kjortelen slik at adorantenes hoder vendte nedover.

Odins drakt? Gullbrakteat fra Skåne (øverst) og adoranten fra Ålleberg (nederst). Etter Salin 1904.

Over: Uttegning av "Dyrefrisen" fra Evebø/Eide.

Til høyre: "Dyrefrisen" fra Evebø/Eide.
Foto Historisk Museum i Bergen

konklusjon av Ströms overveielser. Den danske arkeologen Karen Høiland Nielsen har nylig argumentert for at begrepet ulfhe nir avspeiles i en rekke dyrefigurer i den såkalte Stil II, og at de representerer konkrete ulvekrigere. Disse har spilt en viktig rolle ikke bare i kamp, men også i sakral sammenheng.

Om berserker forteller Snorre i Ynglinge-sagaen: [Odins menn] "for brynjelause og var galne som hundar og vargar, og dei beit i skjolda og var sterke som bjørnar eller graoksar. Dei drap for fote, men korkje eld eller jarn beit på dei. Dette blir kalla berserkgang." I Haraldskvæði, et hyldestdikt til Harald Hårfagre, heter det om starten på et slag: "berserkerne brølte, kampen var i gang, ulvhednerne hylede og rystede spydene". Etymologisk betyr ordet berserk bjørneserk eller bjørneskinn, men førsteleddet *ber-* er tidligere også tolket som *berr-*, dvs. naken. Berserkergangen forklares som en ekstase, som resulterer i ufølsomhet overfor ild og smerte, og hindrer blødning. Religionsforskeren Mircea Eliade anser at denne formen for ekstase kun har overfladisk forbindelse med egentlig sjamanismen, selv om initiering er en forutsetning for begge.

Fenomenet berserk er et mulig alternativ til tolkningen av Högom- og Evebø/Eide-krigerne som sjamaner. Beskrivelsene av berserker tyder på at de har vært spesielt utvalgte krigere, som både oppfattet seg og oppførte seg som bjørner. I kampen brølte de som bjørner, og kjempet i en form for transe, et raseri, som gav dem krefter som bjørner og gjorde dem mer eller mindre usårbar – kort sagt gav dem en forestilling om å skifte ham. Under dette var de etter alt å dømme også iført en "bjørneserk", som er tolket som bjørneskinn. I sjamanens ekstase er det sjelen som beveger seg ut i verden, mens krigerekstasen har en helt annen fysisk dimensjon. En bjørnepels er tung og varm, og selv om den nok vil ha stor psykologisk effekt på motstanderen, begrenser den uvilkårlig bærerens bevegelsesfrihet. Dette kan bli fatalt i kamp.

Dyrefigurene på hestehårsbåndene fra Högom og Evebø/Eide kan, som nevnt, ses som bjørnefigurer. Högom-båndet spiller dermed på hamskiftet til bjørn i dets skildring av legenden om Odins offer. Formen på Högom-drakten minner dessuten om Odins egen drakt, slik den er gjengitt på brakteatene. Dermed kan Högom-kjortelen tolkes som en drakt som er knyttet til rollen som Odins bjørnekriger – berserken. Fargen rødt forbindes

ifølge arkeologen Terje Gansum i det norrøne univers med blod, kamp og offer. Kan de røde kjortlene fra krigergravene i Högom og Evebø/Eide være symbolske med bjørneserker? Tolket som en drakt, som kun kunne erverves etter en initiering, og kun ble brukt i kamp, i rituell transe, blir tilsynelatende uforklarlige elementer forståelige. Det gjelder ikke minst de vanvittig tidkrevende hestehårsbåndene, montert slik at de ikke kunne ses av uvedkommende, og hele preget av hemmelighetsfullhet, som omgir de to draktene. Endelig har Högom-kjortelens vide ermer gitt god bevegelsesfrihet i strid, og det lette ullstoffet har ikke tynget bærerens på samme måte som en bjørnepels. Med en tolkning som bjørneserk kan de røde kjortlene atskilles fra de blå eller grønne, som også har hestehårsbånd, og de sistnevnte forklares som drakter til bruk der en berserkergang ikke var nødvendig.

I TIDENS TROLLSPEIL

Vi har sett at tolkningen av brikkevevningene fra Evebø/Eide og Högom har vært preget av kristen ikonografi i skikkelse av Daniel i løvegården. De forklaringene som er foreslått her, er likeledes sett i tidens trolldom. De tar utgangspunkt i den norrøne mytologi, og bygger på en forestilling om at stil og ornamentikk ikke er tilfeldig, men har en mening.

La oss kaste enda et blikk på bildet av Daniel i løvegården, slik det er gjengitt på beltespenner fra Haute-Savoie. Lignende spenner forekommer i en rekke funn fra det frankisk-burgundiske området, der de er kjent som "Daniel-spenner", og dateres til det 7. århundre. De to løvene som omgir den seirende Daniel, er fabeldyr, og ligner villsvin snarere enn løver. De har også likhetstrek til den nordiske dyreornamentikken, hvor beslektede motiv – menneskefigurer omgitt av glefsende dyr – er svært alminnelige. Hvis det ikke var for spennenes tydelige latinske tekst, er det ikke sikkert at den jødiske legenden ville være betrakterens første assosiasjon.

Hvorfor var nettopp Daniel i løvegården et populært motiv i den tidlige kristne ikonografien? Som anført av Margaretha Nockert handler historien dypest sett om menneskets triumf over dyret. Dermed visualiserer motivet den kristne overbevisning om at mennesker er fundamentalt forskjellig fra dyr. Lotte Hedeager ser, som vi har sett, en markering av motsetning til dette kristne grunnsynet i den nordiske ikonografien, med dens konsekvente understrekning av sammenheng mellom menneske og dyr. Dermed blir adoranten fra Högom og Daniel i løvegården symboler for hvert sitt syn på forholdet mellom mennesker og dyr. Det gjør deres innbyrdes likhet interessant. Var det denne likheten som gjorde dem så populære i både den kristne og den norrøne verden? Og var det den som gjorde det nødvendig å skrive DANIEL PROFETA med store bokstaver på spennen fra Haute-Savoie?

Forfatter

Lise Bender Jørgensen er professor i arkeologi ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

NYTT PÅ BOKMARKEDET

BERGLJOT SOLBERG.
"JERNALDEREN I NORGE.
500 FØR KRISTUS TIL 1030
ETTER KRISTUS." Cappelen
Akademisk Forlag, 2000

Den hittil eneste samlede arkeologiske fremstilling som spesielt behandler jernalderen i dagens Norge er Haakon Shetelig's "Vestlandske graver fra jernalderen" fra 1912. Shetelig's bok tar først og fremst for seg gravmateriale

og gravskikk på Vestlandet, og tar i liten grad temaer som bosetningsutvikling, samfunns-utvikling og andre kulturhistoriske emner opp til diskusjon. Allikevel har "Vestlandske graver fra jernalderen" i stor grad dannet grunnlaget for senere tolkninger omkring jernaldersamfunnet. Bergljot Solbergs fremstilling er derfor svært etterlenget. Det er første gang at utviklingen i jernalderen tas opp i full bredde og omfatter hele dagens Norge der en ikke bare bruker gravmaterialet for å belyse samfunnsutviklingen.

Boken er først og fremst myntet på studenter i arkeologi og historie, men også andre arkeologisk interesserte vil ha stort utbytte av å lese den. Imidlertid forutsettes det nok at leseren har en del arkeologisk basiskunnskap. Særlig når det gjelder omtalen av ulike typer arkeologiske gjenstander, er denne til tider preget av fagterminologi. Ulikt andre arkeologiske publikasjoner er ikke boken rikt illustrert.

Solberg beskriver en periode hvor jernet fortrenger redskapsmaterialer som stein og bronse. Det er flere tilbakeblikk på den foregående perioden, bronsealderen, som reder grunnen til mange av de endringer som skjer i jernalderens samfunn. Det tas også viktige samtidige sideblikk til hendelser og utvikling på Kontinentet og i våre nordiske naboland. Dette for å illustrere at jernalderen i Norge ikke eksisterte i et vakuum, men oppstod, ble påvirket og utviklet seg i samhandling, kontakt og tidvis i konflikt med andre samfunn.

Nyere forskningsresultater, særlig i forbindelse med bruk av nye metoder som flateavdekking, har fått en bred plass i fremstillingen. De store boplassundersøkelsene som har foregått i store deler av landet vårt de senere år, har gitt oppsiktsvekkende resultater og et helt nytt syn på for eksempel førromersk jernalder. Ut i fra gravmaterialet har tidligere fremstillinger fokusert på

førromersk jernalder som en tid preget av krise og forfall og tilbakegang i bosetningen, mens man nå må betrakte førromersk jernalder som en periode preget av vekst, ekspansjon i jordbruk og bosetning. De store undersøkelsene som har foregått flere steder og publiseringen av disse, har altså gitt viktige bidrag til forståelsen av bosetningsstrukturer og samfunnsutvikling i jernalderen og har på mange måter utfordret de gamle sannhetene. Solberg er den første som sammenstiller resultater av nyere forskning og det blir svært fremtredende at det er viktig å få publisert resultater av de mange utgravningene som foregår i landet vårt.

Forfatteren har en imponerende kunnskap om nyere forskningsresultater omkring jernalderen i Norge og boken burde således være interessant for en bred gruppe av Spors lesere.

Rut Helene Langebrekke Nilsen

TOM HELDAL OG ØYSTEIN J. JANSEN: "STEINBYEN BERGEN. FORTELLINGEN OM BROSTEIN, BYGG OG BRUDD." NORD 4 BOKVERKSTED, BERGEN 2000. Utgitt i samarbeid mellom Bergen Museum, Universitetet i Bergen, Norges Geologiske Undersøkelse og bokforlaget Nord 4.

Steinbyen Bergen er en bok som lyser av forelskelse – i byen Bergen, dens bygninger, gater og plasser, og ikke minst i de steinene som er brukt til å pryde dem. Forfatterne, geologene Tom Heldal og Øystein J. Jansen, fører leserne på en rekke turer gjennom

Bergen og lærer oss underveis å se på bygningene, og på de steinene de er bygget av. Tekst og bilder viser hus og byggningsdetaljer og forklarer på en underholdende og lærerik måte hvordan man ser hvilken type stein som er brukt, og om dens bakgrunn. For eksempel består Mariakirkens sørportal av ikke mindre enn syv forskjellige steinsorter, de fleste er kleberstein i ulike varianter og farver. Den syvende er en ensom hvit marmorsøyle. Steinen til denne er formentlig lokal, fra Paradis eller Marmorøya i Nordåsvannet. Men motivet for å plassere en slik søyle av hvit marmor blant all klebersteinen kan godt være hentet langveisfra. Lignende bruk av avvik-ende stein kjennes for eksempel fra Santiago de Compostela i Spania. Er det tale om en håndverkersignatur, en hilsen fra varmere himmelstrøk?

håndverkersignatur, en hilsen fra varmere himmelstrøk?

Den gamle Bergens Kreditbank – nå restaurant Banco Rotto – er en Aladdinshule av et geologisk skattkammer. Bygningens ytre rommer det meste av Bergens arkitekturhistorie siden 1875, og forteller historien om skiftende bruk av kleberstein fra Østlandet og Vestlandet. Til forfatternes ergrelse er det østlandssteinen, som har tålt Bergensklimaet best! Innvendig er bygningen prydet med marmor fra mange steder: Carrara i Italia, Kolmården i Sverige, og Tjøtta og Stord i Norge. Polert, mørk larvikitt, hvit trondhjemitt fra Støren, og en nylig ankommet "spanjol" i sort og hvitt, Nero Marquina, innrammer marmoren og skaper et elegant, stilfullt interiør.

Forfatternes beste fund er en romersk søyle fra Karthago, som en bergensk skipper bragte med seg hjem som ballast i 1892. Vel hjemkommet oppstilte han den som portstolpe ved sin bopel på Tollbodall-menning, med en ovnsfigur på toppen. Siden endte den på Gamle Bergens Museum, og det var på museets gatehjørne at Heldal & Jansen oppdaget den. Stoltheten lyser ut av de to på fotografiet som illustrerer denne historien.

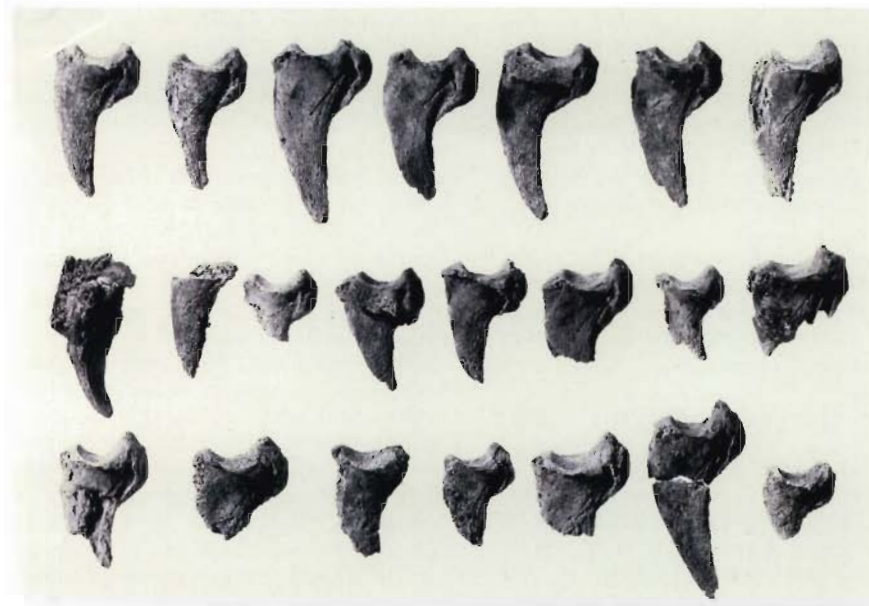
Byens brostein er ikke bare gråstein. De bergenske gatenes historie avspeiler seg i belegningen, og kan avleses i ulike formater, brolegging og steinsorter. Illustrasjonene gir gode muligheter for å følge forfatterne, se forskjell på eidfjordsgranitt, iddefjordsgranitt og lindegneis, og ta seg en wienervals blant gamle, hvite sogninger og unge, grå portugisere på Kong Oscars gate. Takenes skifer er heller ikke glemt, heller ikke Bergens kunstverker – for så vidt som de er i stein. Boken avrundes med historier om Vestlandets steinbrudd, fra steinalder, jernalder, middelalder, og særlig de siste par hundreår. Et par oversiktlige diagrammer bakerst i boken viser i hvilke perioder stein fra ulike brudd er brukt – delt på Hordaland, andre fylker, og andre land. Oppslag om steinsorter og ulike former for overflatebehandling gjør det lett å følge geologene på deres ferd. Leseren lærer å se forskjell på prikkhugning og tannmeisling og gjenkjenner fort – med en vis stolthet – grovhugget råkopp. Det blir gjort omhyggelig rede for klebersteinens fortreffelige egenskaper, og forfatternes forkjærlighet for å omtale ulike steinsorter som "østlending", "trønder" eller "radværing" gjør det til en sport å forsøke å se forskjell. Språket er preget av fortellerglede, humor og faglig kunnskap i en sjelden vellykket blanding. Stein er en fantastisk historieforteller. Det er Tom Heldal og Øystein J. Jansen også. Heldige Bergen, som har fått en slik bok!

Boken er på 200 sider og rikt illustrert i farger. Pris kr 390,-.

Lise Bender Jørgensen

Bjørnen – fruktbarhetssymbol i eldre jernalder?

Bjørneklør fra Lund i Verdal. Fra Midt-Norge kjenner vi også brente bjørneklør i graver fra Veiem i Grong, Hove i Levanger, Egge i Steinkjer, Sandnes i Snåsa, Rise i Oppdal og Løykja i Sunndal. Foto Per E. Fredriksen, Vitenskapsmuseet

Da hellene som dekket den store steinkisten på Foss i Horg ble skjøvet til side en sommerdag i 1934, så et av våre rikeste gravfunn fra eldre jernalder i Midt-Norge dagens lys. I kisten hadde både en kvinne og mann blitt gravlagt, og både mannens våpenutstyr, kvinnens smykker og det øvrige gravgodset vitnet om makt og velstand i Gauldalen, ca. 400 år etter Kristus. I kisten ble det også funnet dyrehår, som ble tolket som rester av en bjørnefell som de døde hadde ligget på.

Tekst Merete Moe Henriksen

Skin er et materiale som brytes ned forholdsvis raskt. Det er derfor ikke så ofte vi finner spor av selve bjørnefellen i graver. Derimot finner vi ofte bjørneklør i branngraver fra eldre jernalder. Med bakgrunn i funn av bjørnefell i ubrente graver, har det vært vanlig å forklare forekomsten av bjørneklør i branngraver som et resultat av at den døde enten har vært innhyllet i eller ligget på en bjørnefell på bålet. Under oppsamlingen av den dodes brente bein har så enkelte av bjørneklørne fulgt med.

DATERING OG UTBREDELSE

I Skandinavia kjenner vi til bjørneklør eller rester av bjørnefell i graver fra hele jernalderen.

Hovedmengden av graver plasserer seg likevel innenfor tidsrommet yngre romertid og folkevandringstid, det vil si ca. 200-600 etter Kristus. Vi kan skimte regionale forskjeller ved at skikken i Sverige ser ut til å ha holdt seg inn i yngre jernalder i større grad enn i Norge og Danmark. I Norge ser skikken ut til å ha vært mest utbredt langs kysten av Sør- og Vest-Norge, mens graver med bjørneklør og bjørnefell er mer sjeldne i Trøndelag og videre nordover langs kysten. Bjørneklør er også funnet i branngraver på Kontinentet og på De britiske øyer, men ser ikke ut til å forekomme i like stor utstrekning som i Skandinavia. Gravene der kan dateres til samme periode som gravene i Skandinavia, men kjennes også fra bronsealder.

SOVESKINN OG STATUSSYMBOL

Fra middelalder og nyere tid ble bjørnefellen foretrukket som underlag i senger fordi den var både varm og hygienisk. Bjørnefellen har nok vært i bruk som soveskinn også i jernalderen. Kanskje var det naturlig at sengetøyet også fulgte med den døde enten som underlag på likbålet eller i kisten. I middelalderen var det en utbredt skikk å brenne den dodes likhalm, og også sengetøyet, hvis vedkommende hadde dødd på sotteseng. Dette ble ikke gjort kun av hygieniske årsaker, men også fordi man på denne måten mente å kunne forhindre at den døde gikk igjen.

Den svenske arkeologen Bo Petré har tolket funn av bjørnefell og bjørneklør i graver i Sverige som uttrykk for en omfattende fjernhandel med skinn. Han underbygger denne teorien med at områder hvor bjørnefellen har inngått som en del av gravutstyret sammenfaller med områder med økonomisk oppsving i jernalderen. Blant annet

Bjørneklør er ofte funnet i branngraver hvor vi finner dem sammen med den dodes brente bein. Ved utgravningen av den rikt utstyrte manns-graven på Egge i Steinkjer ble fire bjørneklør funnet i bronse-kjelen som hadde vært benyttet som urne. Graven dateres til 200-tallet e. Kr. Foto Vitenskapsmuseet

setter han oppblomstringen av bygdene i Medelpad og Hälsingland i romertid og folkevandringstid i sammenheng med at disse områdene har fungert som stabelplasser for eksport av jern og skinn til Kontinentet. Tilgjengeligheten på skinn i disse områdene har gjort det mulig for det mest velstående sjiktet av samfunnet å la bjørnefellen inngå i gravritualet til sine døde. Bjørnefellen blir dermed sett på som et statussymbol på lik linje med for eksempel importfunn.

Mens Petrès teori ser ut til å kunne forklare forekomsten av bjørneklør i Sverige, forklarer den ikke hvorfor vi også finner skikken i områder utenfor Sverige, som ikke har hatt tradisjon for skinnhandel. I Sverige finner vi bjørneklør i graver gjennom hele jernalderen. I Norge og Danmark ser derimot skikken ut til å være begrenset til yngre romertid og folkevandringstid. Dermed blir det også vanskelig å se skikken i sammenheng med skinnhandel, som vi vet har foregått også i yngre jernalder. Hvis bjørnefellen ikke hadde annen betydning utover det å være soveskinn eller underlag for den døde, burde vi ha forventet å finne spor etter denne skikken også i yngre jernalder.

Under oppsamlingen av den dodes brente bein fra likbålet må man også ha truffet på de brente bjørneklørne. På gården Lund i Verdal, Nord-Trøndelag, ble 20 bjørneklør funnet sammen med den dodes brente bein. Et komplett sett med klør fra en fell finner vi svært sjelden, og funnet fra Lund kan vanskelig tolkes på annen måte enn at det var viktig at nettopp bjørneklørne skulle havne sammen med den dodes brente bein i graven. En slik tanke må vi tro ligger bak funnene av bjørneklør også i andre branngraver. Sammen med skikkens utbredelse i Europa, tyder dette på at forklaringen trolig er å finne i fortidsmenneskets forestillinger om livet etter døden. Skal vi forsøke å komme fortidsmennesket nærmere, er det naturlig å ta utgangspunkt i de egenskaper som karakteriserer bjørnen.

BJØRNEN SOM MASKULINT SYMBOL

Som Nordens største rovdyr forbindes kanskje bjørnen først og fremst med kraft og styrke. Å drikke bjørneblod skal ha gitt jegerne bjørnens styrke liksom gjennom borede bjørnetenner båret som amulett gav bjørnens styrke til den personen som bar den.

Fra merovingertid og vikingtid kjenner vi også våpen med bjørnefigurer. En spydspiss fra merovingertid med en bjørn ved falen kjennes blant annet fra gården By i Stod, Steinkjer. Spydspissen har trolig hatt to bjørner festet til falen i likhet med en spydspiss vi kjenner fra gravplassen i Vendel i Uppland. Bjørnen finner vi også som dekor på sverdhalter og hjelmer i yngre jernalder.

Bjørnens kraft og styrke kommer likevel best til uttrykk gjennom berserkene, som sammen med ulvhednene var kjent som fryktede krigere i vikingtid. Iført bjørne- eller ulveskinn ble disse krigerne omskapt til bjørner og ulver, og kjempet som i ekstase med en villskap og brutalitet som gjorde dem immune mot både frykt og smerte. Denne egenskapen fikk de i gave av guden Odin – krigsguden i norrøn mytologi. Odin var samtidig de dodes gud, selv om det hovedsakelig var menn av høy byrd eller menn som døde i kamp som kom til dødsriket Valhall. Bjørnen var dermed Odins

I nyere tid har bjørnekulten spilt en viktig rolle hos arktiske folkeslag blant annet hos samene. Menneskets spesielle forhold til bjørnen er imidlertid en lang historie hvis røtter kan spores tilbake til forhistorisk tid. Foto Tom Schandy

dyr, og ved å bruke bjørnen som dekor på krigerens utstyr, kan man ha ønsket å tilføre våpenet bjørnens og dermed også Odins kraft.

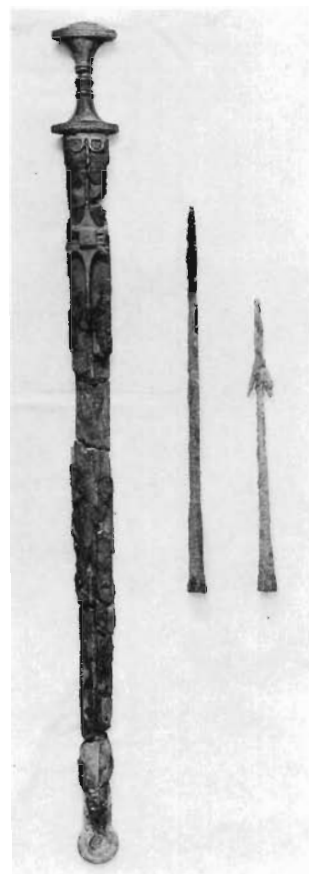
Det har vært en lenge utbredt oppfatning at bjørneklør oftest forekommer i mannsgraver som viser tegn på høy sosial status. Dette har fått enkelte forskere til å se graver med bjørneklør i sammenheng med en Odin-kult, hvor mannlige og krigeriske idealer har stått sentralt. En nærmere undersøkelse av graver med bjørneklør viser likevel at bildet er mer nyansert.

BJØRNEKLØR I KVINNEGRAVER

På 1970-tallet ble det ved Statens Historiska Museum i Stockholm foretatt en større undersøkelse av graver med bjørneklør. Resultatet fra undersøkelsen viste blant annet at bjørneklør forekom både i kvinne- og mannsgraver fra jernalderen. Innenfor materialet kunne det likevel påvises regionale forskjeller ved at bjørneklør så ut til å ha vært vanligere i kvinnegraver på Gotland enn på det svenske fastlandet. Dette resultatet stod i kontrast til liknende undersøkelser foretatt på Kontinentet, hvor bjørneklør viste en sterk tilknytning til mannsgraver. En nylig foretatt undersøkelse av 172 graver fra eldre jernalder på Vestlandet kunne heller ikke påvise noen forskjell mellom kvinne- og mannsgraver når det gjaldt forekomsten av bjørneklør. En sannsynlig sammenheng mellom mannsgraver og bjørneklør er likevel blitt påvist ved en undersøkelse av eldre jernalders beinmateriale fra branngraver på Øst- og Sørlandet. Forekomsten av bjørneklør i kvinnegraver viser dermed at skikken med å gravlegge den døde med en bjørnefell eller deler av fellen har vært uavhengig av kjønn, men at dette kan ha variert innenfor ulike områder.

Selv om bjørneklør er funnet i flere velstående graver, finner vi også bjørneklør i graver som er mer beskjedent utstyrt. Dette kan muligens

Sverd og spydspisser fra romertidsgraven på Foss i Horg, Melhus. Ikke alle graver med funn av bjørneklør eller bjørnefell har vært så rikt utstyrt som denne. Foto Vitenskapsmuseet

I folketradisjonen framstilles bjørnen som farlig for kvinnen samtidig som det også er et nært forhold mellom kvinne og bjørn. Var "farliggjøringen" av bjørnen et forsøk på å få bukt med gamle trosforestillinger? Også kristendommen så på bjørnen som et farlig dyr som stod i kontakt med djevelen. Tegning fra Olaus Magnus: "Historia om de nordiska Folken"

forklares i lys av en mer nøysom gravskikk, men kan også skyldes at bjørneklørne vi finner i branngraver ikke nødvendigvis stammer fra en hel bjørnefell. Ofte finner vi bare noen få klør sammen med den døde brennte bein. Ikke hvem som helst kan ha hatt råd til å anskaffe seg en bjørnefell. Har kun deler av bjørnen blitt lagt på bålet sammen med den døde, kan likevel bjørnen ha inngått som et element i gravskikken også for deler av befolkningen som stod lengre nede på den sosiale rangstigen.

Vi vet at bjørneklør, i likhet med bjørnetenner, har blitt brukt som amuletter i forhistorisk tid. Det viser funn av gjennomborede bjørneklør både i Skandinavia og på Kontinentet. En bjørneklo kan også ha sittet i en innfatning, og trenger dermed ikke å ha vært gjennomboret for å ha blitt båret som amulett. Slike kjennes blant annet fra Litauen og Polen. Fra middelalder og nyere tid vet vi at selve bjørnekloen ble tillagt magisk og helbredende kraft, og at runer innrisset i bjørneklør var spesielt kraftige. Fra Litauen har vi også bevart en skildring av likbrenningen av en fyrste i 1341, hvor det ble kastet klør av bjørn og gaupe på bålet.

Funnsammenhengen bjørneklørne forekommer i, peker dermed i retning av at bjørnen har spilt en viktig rolle for flere lag av befolkningen og ikke bare for en begrenset gruppe. Til en mulig tolkning av bjørnefellen og klørne som et symbol på berserken kan det også innvendes at skikken ikke ser ut til å ha vært vanlig i yngre jernalder i Norge på et tidspunkt da de skriftlige kildene omtaler berserker. Vi må derfor lete etter en mer grunnleggende idé bak skikkens betydning i eldre jernalder.

BJØRNEN SOM FRUKTBARHETSSYMBOL

Foruten bjørnens styrke, er dens kanskje mest karakteristiske trekk at den går i hi om vinteren. Bjørnens evne til å våkne opp etter en lang søvnperiode har trolig gitt assosiasjoner til død og gjenfødelse, og bidratt til å skape forestillinger om at bjørnen stod i nær kontakt med krefter som styrte over liv og død. I hi-perioden ligger også bjørnen skjult under jorda, og man kan derfor ha ansett bjørnen for å stå i kontakt med underjordiske krefter.

Bjørnen går i hi sent på høsten samtidig med at naturen "dør", og våkner opp fra dvalen om våren når også naturen våkner til liv etter vinteren. Også bjørneungene blir født i hiet. Oppfatningen av jorden som kvinnelig finner vi i mange kulturer,

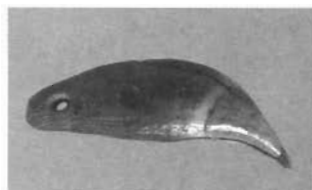
og bjørnens inntreden i hiet og den påfølgende fødselen bringer tankene over på befruktning og graviditet. I likhet med kvinnens mage kan også hiet betraktes som et "skjult rom" hvor liv vokser fram. Et trekk ved bjørnen som har vakt interesse, er også bjørnens vane med å slikke seg på labbene. Tidligere trodde folk at labbene inneholdt en livgivende kraft, og at det var dette som fikk bjørnen til å overleve vinteren gjennom uten føde.

Bjørnen har flere menneskelige trekk; blant annet kan den reise seg og gå på to. I den tidligste epoken av menneskets historie bodde også menneskene ofte i huler, og dette kan ha skapt et spesielt bånd mellom menneske og bjørn. Et annet likhetstrekk som ofte fremheves, er likheten mellom bjørnebinns omsorg for bjørneungene og den omsorg en kvinne har for sine barn. Særlig måten bjørnebinna dier ungene på, er svært lik måten en kvinne ammer sitt barn. Bjørnen kan dermed ha blitt sett på som et egnet symbol for skapelsen og beskyttelsen av liv. Det er også som et feminint symbol knyttet til moderlig omsorg og fruktbarhet vi ofte finner bjørnen representert i forhistorien og i folketroen.

BJØRNEN I HISTORIE, MYTE OG FOLKETRO

I Øst-Europa er det funnet flere små terrakottafigurer som har blitt tolket som spor etter en kult knyttet til fruktbarhet og selve morsgudinnen. Figurene, som dateres til perioden 4000–6000 f. Kr, forestiller kvinner med bjørnemasker som omfavner eller som bærer en bjørnunge på ryggen. Bjørnen finner vi også som symbol på den greske gudinnen Artemis, også kjent som Diana i romersk mytologi. Artemis var jaktens, fruktbarhetens og barnefødslenes gudinne, men hadde også makt over døden. Som beskytter av jomfruelighet og graviditet ser Artemis ut til å ha hatt en spesiell forbindelse med kvinnen og hennes inntreden i ekteskapet, og overgangen fra ugift til gift kvinne involverte blant annet en rituell dans der unge jenter var iført bjørneskinn. Også kelterne anså bjørnen for å være et hellig dyr, og dyrket bjørnegudinnen Artio. Artio var også en jakt- og fruktbarhetsgudinne, og har blitt satt i sammenheng med Artemis og Diana. Spor etter denne gudinneskulten er funnet nær Bern i Sveits. Skikken med å legge et nyfødt barn på bjørneskinn som kjennes fra 200-tallet i Øst-Europa, illustrerer også bjørnens nære tilknytning til fødsel og beskyttelsen av nytt liv.

I folketradisjonen har bjørnen alltid hatt et spesielt forhold til kvinner, graviditet og fødsel. Blant annet trodde man at bjørnen vendte hodet innover når den la seg i hiet, men snudde hodet mot inngangen midtvinters. Bildet kan minne om hvordan et foster snur seg noen uker før fødselen. Bjørnen var farlig for gravide kvinner, og man mente at bjørnen kunne lukte fosteret på lang avstand. Sagn forteller om gravide kvinner som fikk fosteret revet ut av kroppen, og hvordan bjørnen selv alet opp barnet. Samtidig finner vi innen folketradisjonen et interessant motsetningsforhold da det også fortelles at bjørnen aldri ville skade en gravid kvinne. Bjørnen var også redd barnegråt, og dette skal ha blitt brukt som et middel for å skremme bort bjørnen. En kvinne kunne også skremme bort bjørnen hvis hun løftet skjortet og blottet underlivet. Bjørnen ville da bli så skamfull at den snudde. Å stryke en bjørneklo

Bjørnetenner ble i likhet med bjørneklør ofte brukt som amuletter. Denne bjørnetannen med et hull for oppheng ble funnet på gården Staup i Levanger. Slike amuletter kjennes både fra steinalder, bronsealder og vikingtid. Som oftest var det de store hjørnetennene, og da spesielt den høyre hjørnetannen, som ble benyttet. Foto Per E. Fredriksen, Vitenskapsmuseet

over en gravid kvinnes mage skal også ha virket forløsende hvis problemer oppstod under fødselen. For kvinnen var lenge giftemål ensbetydende med barnefødsler, og selve bryllupet dermed et symbol på fruktbarhet. Både i Sverige og Finland kjenner vi til at bjørnen innenfor enkelte områder spilte en sentral rolle i forbindelse med bryllups-seremonien.

Ordet bjørn kommer av roten bhëru som betyr "den brune". Enkelte forskere har likevel påpekt likheten med roten bher som betyr "å bære fram" brukt i betydningen av å bære fram eller føde et barn. I det norrøne språket var ordet for å føde bera, et ord som også ble brukt som navn på bjørnebinna. Selv om det her er snakk om to forskjellige ordrøtter, er likheten mellom dem så stor at det ikke er urimelig å se en historisk sammenheng. Det er heller ikke utenkelig at nettopp denne ordlikheten bidro til å styrke det symbolske båndet mellom bjørnen og kvinnen. I Härjedalen i Sverige het det helt opp i nyere tid om en kvinne som hadde født at hun hadde "bjørnet". I Litauen snakker man fremdeles om å "bjørne" et barn, og en gravid kvinne blir ofte omtalt som "bjørnen".

Bjørnens livssyklus har dermed lagt grunnlaget for en symbolikk knyttet til fruktbarhet, og dermed til viktige overgangsfaser i livet. Dette gjelder ikke bare begivenheter som fødsel og bryllup men også død. På samme måte som fruktbarhet er knyttet til skapelsen av nytt liv, er den også knyttet til døden, fordi forestillinger om et annet liv etter døden innebærer gjenfødelse.

BJØRNEN – EN LEDSAGER I DØDEN?

For jernaldermennesket var troen på gjenfødelse sentral, og gravgaver viser at den døde har vært fullt utrustet til møtet med en annen verden. Fruktbarhetstanken og troen på gjenfødelse kommer i eldre jernalder også til uttrykk gjennom de såkalte hellige hvite steiner, også kjent som fallossteiner. Steinene er funnet både på, ved og inne i gravhauger, og har blitt satt i sammenheng med den mannlige fruktbarhetsguden Njord. Mens fallossteinene framstiller det mannlige kjønnsorgan og dermed symboliserer selve befruktningen, kan gravhaugen med sin runde form gi assosiasjoner til en kvinnes gravide mage hvor liv blir til. Fallossteinene dateres til perioden 200 – 600 e.Kr, og sammenfaller dermed i tid med gravene hvor bjørnen inngår som et element i gravskikken i Norge.

Samtidig som gjenfødselen av den døde stod sentralt, ble gravhaugen paradoksalt nok også oppfattet som den dodes bolig og oppholdssted. Slekten omfattet ikke bare de levende, men også de døde, som kunne bistå med hjelp og råd. Det var derfor viktig å stille godt med de døde medlemmene av slekten. Denne tanken kommer blant annet til uttrykk gjennom skikken med å sette ut mat og drikke på gravhaugen.

Synet på gravhaugen som en underjordisk bolig hvor den døde skulle gjenoppstå, har dermed flere likhetstrekk med bjørnehiet hvor bjørnen også våkner opp etter en lang dvale. Bjørnens evne til selv å "gjenoppstå" samt dens sterke tilknytning til fruktbarhet, må ha gjort bjørnen til en egnet ledsager på ferden til dødsriket. Samtidig må bjørnens morsinstinkt og beskyttende egenskaper ha vært betryggende å ha med seg over i en ny verden. Ved å plassere en

bjørnefell eller deler av bjørnen i graven sammen med den døde kan derfor slekten ha ønsket å gi den døde en så behagelig reise som mulig til dødsriket. Kanskje var det også av interesse for slekten selv at denne reisen foregikk uten problemer. Ved utgravningen av en gravhaug på Tingvålde på Gotland i 1934, ble arkeologene gjort oppmerksomme på et gammelt sagn om at den døde hadde fått et bjørneskinn over seg ved begravelsen for å hindre at han gikk igjen. Stor var derfor forbauselsen da arkeologene åpnet haugen og også fant restene av en bjørnefell sammen med den døde.

I Lise Bender Jørgensens artikkel i dette nummeret av Spor, kan vi lese om hvordan dyrefigurene på draktene til krigerne fra Högom og Evebø/Eide kan tolkes som bjørner, og dermed angi at de døde var berserker. Selve grunntanken bak berserken inneholder også et element av død og gjenfødelse, fordi man ved innvielsen som Odins kriger i bjørneham blir født på ny. I berserken forenes dermed bjørnens maskuline og feminine sider og bjørnen blir et symbol både på fødsel, kraft og styrke. Kanskje har denne kombinasjonen av bjørnens egenskaper vært ekstra fordelaktig å ha med seg over i dødsriket. Dermed kan kjortlene fra Högom og Evebø/Eide samtidig som de markerte berserkens status også ha vært ansett som en passende dødsdrakt som sammen med bjørneklørne i graven sikret den døde en smertefri overgang til dødsriket. Den røde fargen på kjortlene kan også sees som et symbol på liv og dermed gjenfødelse.

Ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder ser det ut til at en tidligere fruktbarhetsorientert religion gradvis må vike plass for en mer krigerorientert og maskulint preget religion. Det er derfor interessant å se hvordan bjørnen i yngre jernalder hovedsakelig blir et symbol på krigeren og opptre som dekor på våpen og hjelmer, mens skikken med å plassere en bjørnefell eller deler av bjørnen i graver forsvinner i Norge og Danmark og avtar også i Sverige. Dens tidligere betydning ser likevel ikke ut til å ha blitt glemt, og i folketroen lever bjørnen videre som et symbol på fruktbarhet helt opp til vår tid.

Et av de få spor vi har etter en fruktbarhetskult i eldre jernalder er fallossteinene. Denne fallossteinen er funnet på Kvernes prestegård i Averøy, Nordmøre. Foto Per E. Fredriksen, Vitenskapsmuseet

Forfatter

Merete Moe Henriksen er cand.philol. og ansatt som konsulent ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

En mørk fiende?

– om truende villdyr i nordeuropeisk middelalder

Forestillinger om "truende villdyr i middelalderen" er i høy grad knyttet til ulven. Folks holdninger til ulv har tilsynelatende alltid skapt en intrikat status for dette dyret, holdninger som det i dag bare finnes visse aspekter igjen av i områder der ulven forsetter å inspirere til frykt og undring.

Tekst Aleks Pluskowski

ULVEN I NORD-EUROPA

Ulven, med det latinske navnet *Canis Lupus*, er i disse dager et omstridt tema. Fremdeles skaper ulven hat og frykt hos mange, for eksempel her i Norge. Undersøkelser viser at det først og fremst er sauebønder som er imot

å bevare ulven som art. Er det slik at middelalderens holdninger knyttet til ulv fremdeles er de samme i vår moderne vestlige verden som i middelalderen?

Ulven er en kjøtteter, en av de "fire store" (bjørn, ulv, gaupe, jerv) i Skandinavia. Den er et meget sosialt dyr og lever tett i flokk med et strengt hierarkisk regime. Ulven er svært tilpasningsdyktig og kan overleve i praktisk talt hvilke som helst omgivelser, fra åpne heiområder til utkantstrøk ved forsteder med sammenhengende byområder. I Nord- og Øst-Europa har ulven en tendens til å flokke seg i skogsområdene. Det kan være flere årsaker til dette: Skogsområdene gir ly for menneskene som hadde en enklere oppgave når de sporer og jakter ulv i åpne områder. (I dag er det annerledes: nå kan man bruke helikopter.) Når ulven oppholder seg i utkanten av skogsområdene, får den også en nyttig base når den angriper ubeskyttet buskap. Ulvens naturlige bytte er for eksempel hjort, men den kan ta alt fra store dyr som elg til smådyr som rotter. Men ulven kan også angripe buskap, spesielt dersom det er lite av ulvens naturlige byttedyr. Av og til kan ulven drepe en hel saueflokk uten å spise dem, noe som kan synes uforståelig. Biologene har ikke kunnet gi noe klart svar på årsaken til dette, men muligens er det slik at husdyr ikke skjønner hvordan det er å "være med på leken"; å flykte eller gå i mot ulven, noe som det har vist seg at ville byttedyr gjør. Ulven blir dermed forvirret, og resultatet blir et blodbad. Selv om man da kan forstå hvorfor ulven oppfører seg slik, er det denne oppførselen som gjør at bøndene ønsker å utrydde rovdycet.

Det er viktig å se på forholdet mellom menneske og ville rovdycr som konkurrerende rovdycr i middelalderen. Det var ofte eliten som bestemte når og hvor ulven skulle utryddes, og de hadde flere ulike grunner til å gjøre dette. Ulven kunne skape ufred ved å forstyrre balansen i en jaktskog eller var til hinder for et generelt ønske om kontroll og orden. I Storbritannia tas forslaget om re-introduksjonen av ulv i Skottland hånd om av regjeringen, som baserer seg på råd fra forskere og naturvernere. Tallet på tilhengere og motstandere av den foreslåtte politikken er jevnt. I Norge er det i dag Stortinget som bestemmer agendaen for ulvens bevaring eller utryddelse, og det blir møtt med applaus eller protester fra både nasjonale og internasjonale grupper. De færreste, både i Norge og i Storbritannia, har sett en levende ulv, likevel har de ofte en klar mening om dens eksistensberettigelse eller mangel på sådan.

Skulptur i kleberstein som viser en bjørn som biter over en vær. Skulpturen er funnet i Nidarosdomen. Foto Per E. Fredriksen, Vitenskapsmuseet

En forholdsvis moderne ulveskalle.

Den moderne ulven er skapt gjennom media i Vesten: fra film og leker til litteratur og til og med reklame. Informasjon om ulven ble også i middelalderen formidlet gjennom ulike typer media til forskjellige grupper. Det er viktig å ta i betraktning hvordan disse mediene fungerer både i dag og i middelalderen, for å forstå og muligens forutsi hvordan menneskene vil behandle ulven og dens omgivelser i fremtiden.

ULVEN I ARKEOLOGIEN

Hva vet vi om ulv i fortiden? Arkeologiske rester av ulv er spredte og fragmenterte, og blir lett forvekslet med rester av hund. Zooarkeologiske analyser av levninger fra middelalderens ulver kan derfor fortelle oss svært lite om størrelse, form eller også lokalisering for en gitt ulvepopulasjon. Men i visse sammenhenger kan det finnes informasjon som kan brukes til å understøtte et helhetlig perspektiv. I vikingbyen Birka i Sverige er det for eksempel funnet avrevete ulvepoter i kulturlagene rundt garvehyttene, noe som tyder på at skinn fra ulv var verdifullt på denne tiden. Kilder viser at skinnen ble brukt til klær, alt fra krigerdrakt til geistlige antrekk. Men slike eksempel er sjeldne, og vanligvis er den zooarkeologiske analysen av ulvelevninger bare av begrenset verdi.

ULVEN I IKONOGRAFIEN

Det finnes en rekke ikonografiske avbildninger av farlige villdyr fra den nord-europeiske middelalder, blant annet steinskulpturer, treskjærerarbeid, metallarbeid, malerier og i illuminerte manuskript. Men som med fauna-levningene, kan det være vanskelig å identifisere dyret. En bjørn er relativt lett å identifisere, men ulven kan lett forveksles med en hund, en rev eller en annen firbeint skapning. Ulvens fysiske form har inspirert kunstnere i middelalderens Nord-Europa. I kirkekunsten kan den ha delt visse symbolske kvaliteter med løven. Hos noen romanske dekorative dyrefremstillinger er det tydelige 'løve-lignende' og 'ulve-lignende' dyr som har

de samme arkitektoniske funksjoner, som for eksempel hodene på bildet til venstre fra Nidarosdomen i Trondheim.

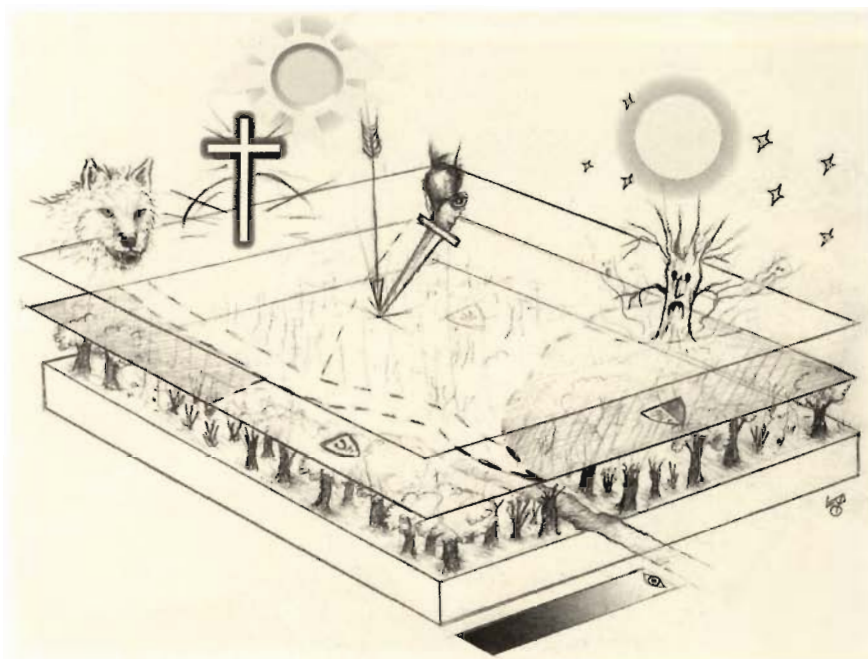
Kartet viser området som omfattes av undersøkelsen.

Ulven kan ha vært avbildet som en lokal "versjon" av løven, og signaliserer den samme betydning. Det er mulig å identifisere slike dyr ved å se på de karakteristiske trekkene. Dersom vi godtar at kunstneren hadde et mentalt reservoar av visuelle symboler, er det lettere å forklare komposisjonen av hybridvesener og den stilistiske variasjonen i dyrehodene. Billedmaterialet reiser også noen interessante spørsmål med hensyn til gjensidig påvirkning og sammensmeltning av hedenske og kristne symboler. Men religiøse assosiasjoner bør ses i sammenheng med andre områder, som topografi, lovverk og territorielle grenser.

Ulvekriger på et hjelm-beslag fra Torslunda på Öland.

Tegningen viser alle nivåene i det begrepsmessige landskapet i en typisk middelalder-skog. Det nederste laget er den fysiske skogen. Det neste nivået representerer territorielle grenser og skjoldene tilkjenner ulike eierforhold i ulike deler av skogen. Det øverste nivået representerer det mer variable, men likevel ett absolutt viktig bevissthetsnivå, med trusler og trygghet. Tid på dagen er også inkludert med solen til venstre og månen til høyre. Alle disse lagene er komprimert sammen til et enkelt bevissthetslandskap.

ULVEN OG LANDSKAPET

For å få en helhetlig forståelse er det viktig å studere ville dyrs bevegelser i landskapet. En tredimensjonal rekonstruksjon må være basert på detaljert informasjon om vegetasjon, landskapsutnyttelse og bosetningsmønster. Slike rekonstruksjoner er derfor begrenset til steder hvor man har detaljerte, multidisiplinære studier av tidlige bosetninger og omgivelser. Dessverre finnes det svært få detaljerte rekonstruksjoner man kan bruke til dette. Ett unntak er det såkalte Ystad-prosjektet i Sør-Sverige.

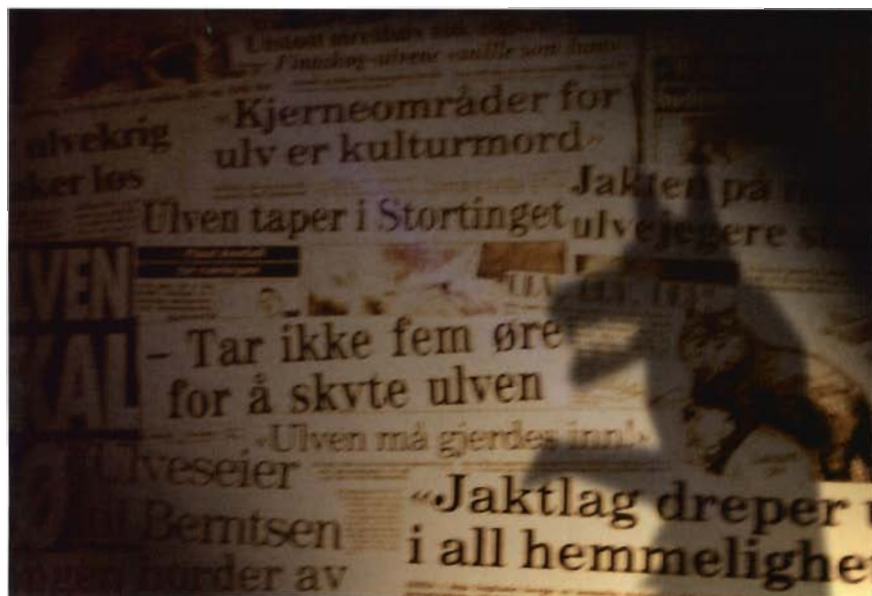
Men for å forstå forbindelsen mellom de forestillinger og de symboler som er tillagt ulven i middelalderen, må vi bevege oss inn i

forestillingens verden. Dette kan synes spekulativt, men det er likevel et svært interessant aspekt i denne sammenhengen. I dette forestillingens landskap er det geografiske grenser, juridiske definisjoner og andre trekk som går på tvers av den fysiske topografien (se figuren til venstre). Slike forestillings-landskap kan gå ut over et vanlig diagrambilde og få frem mer konkrete eksempler på uklare begrep som oppfatning av stedet og atmosfæren. Diagrammet kan simulere middelalderens skoger og også vise områder hvor den religiøse frykten eksisterer.

NOEN TANKER ...

Folks holdninger til ulven var grunnet i ulike verdssystem, jaktrettigheter og forestillinger omkring landeierforhold. Det var ingen vedvarende, enkel grunn som førte til utryddelse av ulven i middelalderens Europa. Til tider var det kongen som, i områder med en sterkt sentralisert administrasjon, oppmuntret til rydding av skogområder og utryddelse av ulven. I andre tilfelle kan kristen lære ha erstattet eksisterende hedenske forestillinger omkring den metafysiske rolle som ulven og dens omgivelser hadde.

Menneskenes forhold til ulv gjenspeiler seg også i dagens mange populærhistorier om varulver. Mye er skrevet om dette emnet, men enkelte sider er blitt neglisjert, og de fleste 'varulv-historier' er ulogiske og dårlig skrevet.

Den nordlige ulven kan ha forstyrret middelalderens kristne misjonærer i overgangen mellom hedendom og kristendom. Til tross for det korte hegemoniet til den synkretiske demonen Fenrisulven, er det interessant at vi finner kontinuitet i bruken av ulven som et positivt og autoritativt symbol likesåvel som et negativt. Religion, politikk, overtro, kultivering, urbanisme, romantikk, litteratur og forestillinger om seksualitet spiller til ulike tider en rolle som pådriver for menneskets sameksistens med ville rovdyr, som ofte overlapper i tid og rom.

Forfatter

Aleks Pluskowski er Ph.D. student i Department of Archaeology, University of Cambridge.

Bjelkehovud i Værnes kyrkje

I åra 1773-1775 fekk historikaren Gerhard Schøning, professor ved Sorø akademi, pengar frå kong Christian 7 for å reise rundt i Noreg og samle inn opplysningar om folk og kultur. I 1774 konsentrerte han seg om bygdene kring Trondheimsfjorden. På denne reisa vitja han mange av kyrkjene i landsdelen, blant dei Værnes kyrkje i Stjørdalen.. Den gong var det eit loft over kyrkjerommet, ikkje ein open takstol slik det er i dag. Under loftet, skriv Schøning, "langs begge Siider af Kirken, staaer en lang Række af fremstikkende Hoveder, som forestille adskillige Slags Dyr. De ere maledede og 20 paa hver Siide, dannede eller udhugne paa enderne af de Tværtræer, hvorpaa Sperrerne under taget ere satte. Man vil mene, at hermed skulde være sigtet til de forige Hedningers Afguder: men det var meget ubequemt eller upasseligt at sætte deres Afbildninger i en Christen Kirke. Disse Ansigter ere uden tvil kun giorte til en Slags Zirats, og uden nogen anden Hensigt."

Tekst Kalle Sognnes

Liknande bjelkehovud er kjent frå kyrkjene på Alstadhaug i Skogn, Mære i Sparbu og Hustad på Inderøy. Truleg fanst dei også i andre steinkyrkjer frå mellomalderen i Trøndelag, men dei fleste er no gått tapt. I Mære kyrkje vart hovuda sagde av. Mange vart seinare førte tilbake til kyrkja, men det er uvisst om dei no er monterte på sine opphavlege plassar. Teikningar av nokre av desse bjelkane vart presenterte i SPOR nr. 2 1990. Værnes kyrkje er den einaste staden dei mest alle er til stades. Berre ein av de i opphavleg førti bjelkane manglar i dag.

Værnes-kyrkja vart omtalt i SPOR nr. 2, 1996, så vi går her rett på sakens kjerne: bjelkane oppe

Ei av hendene som held fast i ei orm. Handa med ormen finst også på ein portalstein frå den gamle kyrkja på Grøtte i Orkdal. Denne er utstilt i Vitskapsmuseet.
Foto Kjell Erik Pettersen

under taket. Takstolane kviler på korte tverrbjelkar som ligg nedsenka i muren. Desse tverrbjelkane sluttar ikkje i flukt med muren, men er ført inn i rommet og endar i ulike utskorne figurar. Alle dei dekorerte bjelkane finst i skipet. Her, nesten åtte meter over golvet, får vi i dagens moderne belysning eit visst inntrykk av figurane. Før det elektriske lyset vart installert, då kyrkja var opplyst av talglys, fekk folk truleg berre unntaksvis auge på desse trugande vesena. Dei aller fleste forestiller dyr med gapande kjeft og kraftige tenner. Mange rekkjer tunge til tilskodarane.

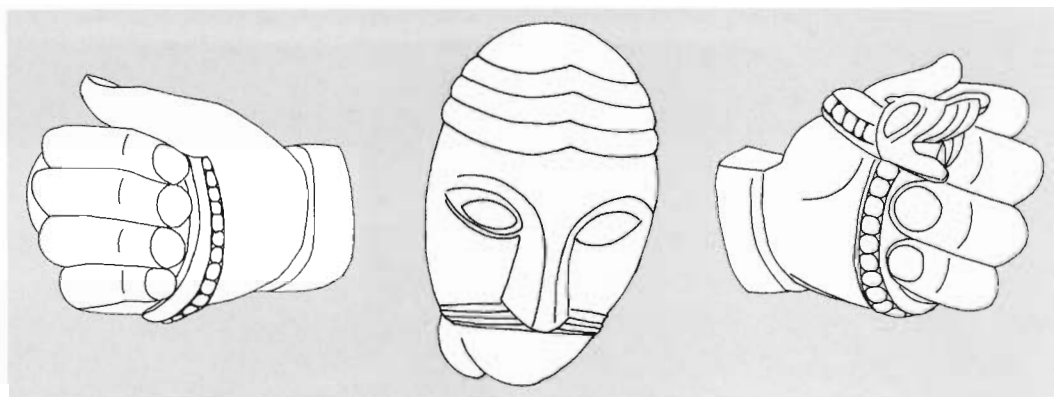

Værnes kyrkje sett frå aust ein tidleg vårdag 1999.
Foto K. Sognnes

Døme på dyrehovud frå Værneskyrkja. Fleire dyreartar ser ut til å vere representerte, til dømes hund, ulv og løve. Andre ser ut til å vere reine fantasidyr. Hovuda er skore ut i enden av nokre korte tverrbjelkar som takstolane kviler på. Hovuda stikk inn i rommet, men sit så høgt oppe at folk i mellomalderen neppe kunne sjå dei. Sjølv i dag med elektrisk lys i kyrkja er dei vanskelege å sjå.
Foto Kjell Erik Pettersen

På både sidene av skipet finn vi eit mannshovud som ser ned i skipet. På kvar side av hovuda stikk det fram ei hand som held ei orm. Her har vi truleg å gjere med person som folk i mellomalderen kunne identifisere. Kanskje er det Gunnar i ormegropa. Teikning Kalle Sognnes

HOVUD OG HENDER

To mannshovud som finst om lag midt i skipet, eitt på kvar side. Andleta er skorne ut på undersida av bjelkane, slik at dei skodar ned mot kyrkjelyden. Dei har mandelforma auge (som alle hovuda har) og bart. Begge minner om utskorne mannshovud på vagnen i Osebergfunnet. Det synest ikkje urimeleg å tru at vi her har å gjere med ein ubrotten treskjarartradisjon frå vikingtida.

På kvar side av dei to hovuda stikk det fram to hender, som held eit fast grep kring ein orm eller slange. Truleg utgjer hovud og hender ei eining. Det må dreie seg om ein bestemt mann, som ikonografisk er knytt saman med slangar som attributt, og som dermed identifiserast. Det er nettopp slike detaljar som gjer det mogleg for oss å identifisere dei fleste av helgenbileta frå mellomalderen. For martyrar viser som regel helgenen sine attributt til døds måten – til reiskapen eller våpenet vedkommande vart drepen med. I dette tilfellet bør vi søkje etter ein helgen som vart drepen av eller i kamp med slangar. Slangen opptre som attributt for evangelisten Johannes, men då saman med eit beger – eit symbol på at keisar Domitian (81-96) freista å ta livet av han med gift.

Tar vi derimot utgangspunkt i tradisjonane frå vikingtida, vil Osebergvagnen igjen

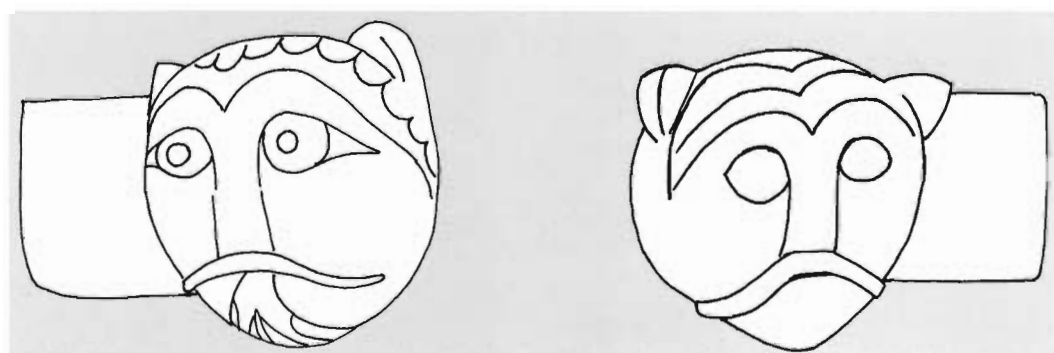
være eit godt døme. Sidene på denne vagnen er dekkja av treskurd i kraftig relieff. På den fremre gavlen finn vi ein vrimmel av dyr saman med minst ein mann. Han er omgitt av mange slangar og held ein slange i kvar hand. Denne gruppa av figurer har blitt tolka som ei skildring av Gunnar Gjuckesson som vart kasta i ormegarden av kong Atle (hunarkongen Attila), slik det vert fortalt i Atlekvída i den eldre Edda. Kanskje er det Gunnar og to av ormane vi møter også i Værnes-kyrkja. At vi finn bilete av heltar frå jernalderen også i kristen mellomalder, er ikkje uvanleg. Vel kjent er scener frå Fávnesmål, som er avbilda på portalen til stavkyrkja frå Hylestad i Setesdal. Både Sigurd Fávnesbane og Gunnar Gjuckesson høyrde til ætten som vart kalla Volsungane. Forteljingane om bedriftene til denne ætta må ha stått sterkt i folketradisjonen i vikingtid og tidleg mellomalder.

Dyrefigurane er langt vanskelegare å identifisere, men også dei kan kanskje knytast til Gunnar Gjuckesson. Før Gunnar og bror hans Høgne drog for å oppsøkje kong Atle, sa Gunnar at ulver skulle kome til å eie Nivlungskatten og bjørner skulle herje i hundeflokken dersom han ikkje reiste.

SYMBOL PÅ VONDSKAP?

Slangar og andre dyr var vanlege i jernalderens dekorative kunst, ikkje minst i vikingtida. Eit spesielt eksempel finn vi i Jelling i Danmark, der ein stor stein vart reist som minne om kong

På dei eine kortenden av skipet er det to "kattehovud" som skodar ut i kyrkjerommet. Men er dette kattar? Fjerner vi øyra, finn vi to mannsandlet av form som vi kjenner att frå den dekorative kunsten i vikingtida. Teikning K. Sognnes

Harald Blåtann, som, etter det ein innskrift på steinen fortel, vann Danmark og Noreg og kristna Danene. På den eine sida av steinen er eit stort dyr. Det førestiller vel helst ein løve, men på føtene har det klør, så kanskje er det eit fantasidyr det er tale om. På ei anna side er det eit bilete av Kristus. Også han er omslynga av ormliknande dyr. Jelling-steinen viser altså klare trekk frå både heidensk og kristen ikonografi.

Truleg er det i den kristne ikonografien vi må søkje opphavet til dyrehovuda i Værnes-kyrkja. Slangen står i kristendomen som symbol på klokskap, men også som sinnbilete på det vonde og som symbol for djevelen – satan. Vi møter den i skapelsesberetningen, men også i Johannes openbaring, der den ofte tar form som ein drake, dvs. ein slange med vingar og bein. Også andre dyr har blitt ståande som symbol på det vonde, slik som løve, ulv, svin og bukk. Mange av Værnes-dyra ser ut til å førestille løver, medan andre liknar hundar. Ei tredje gruppe kan kanskje vere ulvar. To fuglehovud, som begge har ein rund ball eller kule i nebben, ser derimot ikkje ut til å kunne forklarast på denne måten.

Vi møter også andre merkelege skapningar. Fleire ser ut til å vere blandingar av menneske og dyr. Nokre andlet har klare menneskelege trekk – nase og munn, skjegg og bart, men har samstundes øyre som dyr. Til dømes vert to hovud som står heilt inntil den eine kortveggen ofte omtalte som kattar. Tar vi bort øyrene, kan ikkje eg sjå anna enn at dette er to mannshovud. Andre er tydeleg forma som dyrehovud, men har menneskenasar. Mest spesielt er eit hovud med gapande kjeft, likt dei fleste andre. Men inne i kjeften finn vi eit menneskeandlet. Om den heilage Simpert frå Augsburg vert det fortalt at han redda eit barn ut av gapet på ein ulv og tvang dyret til å gje barnet attende til mora. Kanskje er det denne legenda dette hovudet viser til. I Mære-kyrkja finn vi dømpe på det motsette. Her er det dyret, i dette høvet slargar, som tilsynelatande vert slukt av menneske. Dette motivet finn vi også på portalvargar frå den nedrivne stavkyrkja i Rennebu. Desse plankane er utstilte i Vitskapsmuseet. Er dette ormane som strøymde ut av gudebiletet som vart slått sund av Kolbein Sterke då Heilag Olav fór gjennom Gudbrandsdalen? Gudebileta i hovet på Mære vart sundslegne på tilsvarande måte av Olav Tryggvasson, men her seier ikkje Snorre noko om at det fanst ormar eller andre dyr inne statuane.

PARALLELLAR I NIDAROS OG ORKDAL

Fire dyrehovud i stein som no er sterkt forvittra, finst også på utsida av Værnes-kyrkja, kring eit av vindauga på sørveggen. I portalen til korinngangen på sørsida er ein løve som et på eit menneskebein. I Nidaros-katedralen finst det mange hovud, både av menneske og dyr. Dei er ofte plasserte på konsollar høgt oppe på veggen. Her finn vi truleg førebilete til Værnes-dyra. Til dømes liknar konsollhovud på sørsida av det såkalla Olavskapellet mykje på nokre av dyra i Værnes-kyrkja. Under restaureringsarbeida i domkyrkja på slutten av 1800-talet vart det funne mange dekorerte steinar inne i murveggane. Truleg var dei plasserte der i

Slike dekorerte bjelkehovud er kjent frå fleire av dei mellomalderske steinkyrkjene i Trøndelag. I dag står dei att i Værnes og Mære kyrkjer, men berre i Værneskyrkja finst dei på sine opphavlege plassar. Foto Kjell Erik Pettersen

samband med dei mange ombyggingane av denne kyrkja. I øvre del av tårnet vart det ved nedrivninga i 1888-89 funne ein konsollstein med eit dyrehovud som har eit menneskeandlet inne i kjeften. Blant desse steinane var det også eit mannshovud med bart og hjelm som også minner om skurden i Oseberg-funnet.

Då den gamle steinkyrkja på Grøtte i Orkdalen vart rive i 1890-åra, kom det fram nokre steinar som opphavleg må ha høyrte til ein portal. Steinane ber ikkje preg av forvitring, så portalen må ha vore inne i kyrkja — mest truleg i veggen som skilde koret frå skipet. Kvar stein i denne portalen ser ut til å ha vore pryda med små skulpturar. Eit intrikat bladverk er av liten interesse her. Meir interessant er eit dyrehovud og to mannshovud. Viktigast er likevel ei hand som held kring ein slange. Kanskje har hender og hovud stått saman som ei eining i denne portalen på same viset som dei utskorne bjelkane i Værnes-kyrkja.

Desse bjelkane er spesielle, men det skuldast ikkje motiva i seg sjølve. Det spesielle er at dei er skorne i tre og at dei finst inne i kyrkja. Kva tankar som låg bak plasseringa av desse hovuda og ikonografien deira, er uvisst. Meininga bak dei ser ut til å vere gløymt. Det at dei finst i så mange kyrkjer, tyder på at dei først og fremst må vere knytt til kristne førestillingar. Likevel kan nokre av motiva vere henta frå segner om gamle heltar frå jernalderen. Av dei ser segnene om Volsunganeut til å ha vore spesielt populære også inn i mellomalderen. Kanskje kan vi også kome eit steg nærare meininga med dei om vi samanliknar med illustrerte bestiarie, dvs. dyrefablar som vart nedskrive i mellomalderen.

I hovudsak ser det likevel ut til at det dreier seg om symbol på dei vonde maktene som omgir kristenfolket. For kyrkjelyden var desse maktene konkret til stades i halvmørkret høgt oppe under taket der dei heldt auge med dei frammøtte. Ein kunne ikkje la blikket og tankane vandre mykje før ein vart minna om deira eksistens. □

Forfattar

Kalle Sognnes er professor i arkeologi ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

Elefantene i St. Olavskatedral

– et glimt av Europa i Trøndelags bronsealder

Elefanter hugget i stein under middelalderens polarstjerne. En anakronisme og et zoologisk paradoks. Likevel – den vakre elefanttronen i Erkebisppegården må være en av museets fornemste attraksjoner med et ikonografisk prosjekt som både er gåtefullt og klargjørende. En tronstol med et slikt motiv finnes det ikke maken til i Nord-Europa.

Erkebiskop Øystein hadde neppe noe med akkurat denne tronstolen å gjøre, men likevel rydder han vei for en fortolkning når han i Passio Olavi siterer gamle profeter og skriver: "Høgt yver himmelstjernone vil eg reisa kongsstolen min, eg vil setja meg på tingfjellet lengst uppe i nord. Men den store og høglova Herre, som byggjer sin stad i utkanten av nordheimen, han døyvde den harde nordanstormen med milde vindar frå sud."

Elefanttronen, Muséet i Erkebispegården, slutten av 1200-tallet. Foto Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider

Tekst Sverre Krüger

Det måtte milde vinder til – fra sør – for å tine frosne nordiske hjerter. "For di nærare desse folki budde nordanvinden," skriver Øystein, "di fastare hadde han lagt deim under sitt velde, frøyst deira hjarto med vantru so hard som is, – nordanvinden som sender all ulukke ut yver heile jordi ..."

En av de første kjente nordmenn som drar mot sør, er Sigurd Jorsalfar. Tidlig på 1100-tallet, på pilegrimsferd. Noen tiår senere tar Ragnvald Orknøyjarl av gårde. Med i hans følge er Erling Skakke som skulle bli en av erkebiskop Øysteins nærmeste allierte. Flere hundre nordboere, kanskje tusener, har fulgt konger og stormenn – over til England, langs kysten av Frankrike og Spania – inn gjennom Gibraltarstredet med kysten av Afrika til styrbord. De må ha opplevd det utrolige, hørt fantastiske fortellinger, tatt dem med tilbake og sluppet dem ut på folkemunne i de trange smugene i Nidaros. Historier om en verden med de underligste skapninger og levemåter. Nordboerne seilte langs kysten av Afrika, passerte Karthago, og kanskje fanget de der opp fragmenter av historiene om Pyrrhos og Hannibal og deres kamper mot romerne 200-300 år før Kristus. Begge hadde de med seg elefanter – som skremte vettet av romerhæren. Forestillingen om elefanter, massive kolosser på fire bein – må ha gitt næring til fantasien hos nordboerne på utenlandsferd.

Sagaen om Ragnvald Orknøyjarl forteller at Ragnvald og Erling sloss mot arabere fra nordkysten av Afrika og fra Italia – muslimer som også tidligere hadde løftet sverd mot blonde nord-europeere. For på Sicilia og i Sør-Italia satt nordmenn med makten. På slutten av 1000-tallet og i begynnelsen av det neste århundret jaget de avgårde både muslimer og byzantinere.

ELEFANTTRONEN I NIDAROS

Den ble oppdaget i 1877, simpelthen tatt ut av veggene da den gjenmurte bueåpningen mellom hovedtårnets fot og søndre tverrskip skulle åpnes. Tre steinblokker som til sammen utgjorde en mannsskikkelse kledd i en kjortel. Over kjortelen ei vid kappe, kastet tilbake over skuldrene, og deretter ført fram over knærne. Selv om torsoen mangler både hode, underarmer og føtter, er det ikke tvil om at dette er en tronende skikkelse. Men hvem er det; Kristus, St. Olav, kong David eller en annen av de som gjennom middelalderen er framstilt på tronstol?

I sin doktoravhandling "Billedhuggerkunsten under Sverre-ætten" fra 1911 daterer Harry

Fett skulpturen til ca.1280, altså til overgangen mellom tidlig- og høggotikk. Fett hevder at tronstolen er den samme som på Håkon den femtes kongsegel, og antyder dermed at det kanskje er denne kongen som sitter der. Men Fett nevner merkelig nok ikke det klart mest påfallende trekk ved skulpturen, nemlig at stolens armlener avsluttes med elefanhoder, og at den tronende skikkelsen ser ut til å sitte på ryggen av to motstilte elefanter.

Domkirkearkitekt Christie tolker torsoen som Kristus, som Verdensdommer i en Majestas Domini posisjon, og hevder at elefanttronen kan ha vært anbragt i frontens gavltriangel. Kunsthistorikeren Brage Irgens Larsens, stiller seg derimot tvilende til denne formodning, ettersom draperienes utforming antyder at skulpturen er utført på slutten av 1200-tallet, og da var ikke vestfronten ferdig. Andre har foreslått en av Kristi kongelige forfedre, kongene av Juda, sannsynligvis kong David fordi armstillingene kan tyde på at skikkelsen har holdt en harpe.

Selve steinhuggerarbeidet er av høy kvalitet, så dette er ikke noe øvelsesstykke. Et så pretensiosøst motiv som en tronende skikkelse på en svær katedral – må ha vært bevisst gjennomført, både i planlegging og utforming. Det må ha vært en mening med bruken av elefanter i en slik sammenheng. Hvorfor ikke hester eller esler, okser, løver – eller andre kjente dyr fra den tids billedverden? Både Kristus, Hellig-Olav, evangelister og andre bibelpersoner har posert på utallige varianter av troner – også i sammenheng med dyr. Men – meg bekjent – aldri på ryggen av elefanter. Middelalderens manuskripter og illuminasjoner var til stor inspirasjon for steinhuggerne, og i bildene der er det fullt opp med løver og okser, ørner, hunder og hester – men svært sjelden elefanter. Likevel – de få som finnes, markerer gode spor å følge når vi skal lete etter et motivmessig ankerfeste.

I boken "De gotiske skulpturer i Trondheim Domkirke" fra 1963 trekker Brage Irgens Larsen opp et resonnement med utgangspunkt i stilkriterier og ikonografisk tradisjon. Etter alt å dømme har han foretatt et grundig feltarbeid. Både i denne boken og i en artikkel i Fortidsminneforeningens årbok fra 1955 drar han røttene til elefanttronens slektstre inn mot Sør-Italia. Mot områder som på 1000- og 1100-tallet var okkupert av normannere. Fjerne slektninger av oss, på erobringstokt og eventyrjakt i en smeltedigel av impulser fra flere kontinenter.

EN PORTAL MOT ORIENTEN

Historien om normannerne i Italia er godt belagt med skriftlig kildemateriale fra flere samtidige beretninger. En fantastisk historie. Dette er også historien om en brødrflokk fra den lille landsbyen Hauteville, på slettene mellom Bayeux og Mont Saint Michel i Normandie. Sørover ville de – på jakt etter eventyret, og i alt åtte av dem endte opp i Sør-Italia og på Sicilia, som fyrster, konger og herskere. Selv paven skalv etter hvert under deres makt. På slutten av 1000- og 1100-tallet kontrollerte de det meste av dette området. Normannerne var, ifølge Snorre, etterkommere etter Rolf, (fr. Rollon) sønn av

*Elefanttronen i Canosa, hugget av Romualdus, ca.1080.
Foto Sverre Krüger*

Ragnvald Mørejarl. Den dag i dag feires Rollon i Normandie som en ekte viking fra Møre. Normannerne var rastløse og ekspansive. Det var òg Harald Hardråde. En annen med aner i nord.

Etter å ha deltatt i slaget på Stiklestad i 1030, der hans halvbror Olav Haraldsson falt, hadde Harald dratt østover og mot sør. Seilt nedover elvene i det nåværende Russland. Til Istanbul – Konstantinopel, Bysantz, Miklagard – til den daværende verdens mektigste imperium. Der hadde han slått seg opp som leder av keiserens livgarde, væringekorpset. Harald hadde herjet på Sicilia og i middelhavsområdet, og som en kristen frontkjemper må han ha kjent til det visuelle formspråk og det ikonografiske repertoire som preget de kristne byggverk i disse områdene.

Når han senere kommer tilbake til Nidaros og bygger kirke her (ca. 1050) er det jo tenkbart at han inn i det trønderske miljøet, kan ha bragt inn noen fremmedartede motivelementer. Før inn gjennom portalen mot Orienten som i disse årene åpnet seg flere steder langs nordkysten

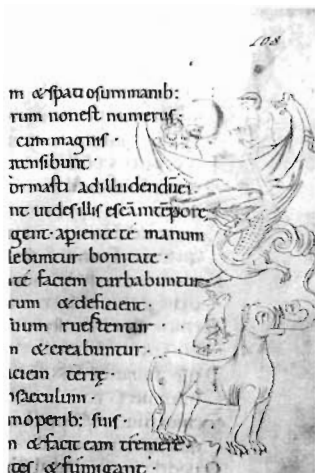
Fra engelsk manuskript, Harley MS 4751, British Library. I den mest populære framstilling av elefanten i bestiariene hadde dyret et tårn på ryggen med soldater eller fyrstelige personer. Manuskriptet er datert 1230-40, altså flere år før den første virkelige elefant kan sees i England.

Fra engelsk manuskript, Harley MS 3244, British Library. Manuskriptet er datert 1255. Dette året mottar den engelske kongen Henry III en elefant i gave fra den franske kongen Louis IX. Dette var første gangen en elefant stod på engelsk jord. Merk den naturalistiske utformingen i sammen-ligning med elefanten på ill. 9 datert til ca. 1230-1240, altså før et slikt dyr kan sees i England.

Elefant i angelsaksisk manuskript, fra The Bury Psalter, ca 1020, Sannsynligvis er manuskriptet produsert i Canterbury for Bury St. Edmund i Suffolk. Etter Thomas H. Ohlgren, red.: "Anglo-Saxon Textual Illustration"

av Middelhavet. I dag kan vi på det arkeologiske muséet i Istanbul se denne underlige motivverden fra Haralds år i Bysantz. Ørner med menneskehoder, løver med vinger, enhjørninger og griffer.

ELEFANTER I NORMANNERNES ITALIA

Krypten i Otranto-katedralen er scene for en lignende forestilling. Denne syntese av byzantinske, muslimske og vest-europeiske motivvelementer møter en også i flere av kirkene langs sør-øst kysten av Italia (blant annet Taranato, Trani, Monopoli, Brindisi og Bari). Mange av disse kirkene var normannernes verk, og reist på slutten av 1000-tallet. Hvis Sigurd Jorsalfar, Ragnvald Orknøjarl og Erling Skakke tok i land ved disse stedene, så ville de på vindus- og dørromramminger, på kapiteler og i golvmosaikker ha møtt en underlig motivverden.

Omlag 20 mil nordøstover fra Otranto ligger Canosa. Der arbeidet steinhuggeren Romualdus, og rundt 1080 fikk han i oppdrag fra erkebiskop Urso av Canosa å hugge ei bispetrone i marmor. Romualdus hugger ut to monumentale elefanter lik gigantiske sjakkbrikker.

Et par tiår seinere, i 1098 setter pave Urban II sitt store kirkemøte i Bari, en havneby bare noen få mil fra Canosa. Det første store korstog er i gang. Gjennom Bari strømmer titusener, og byen er da og blir i tiden framover, den viktigste utskipingshavn mot øst. Byen er også en av de mest populære pilegrims mål gjennom hele middelalderen, og her trer etter hvert også elefantene fram, både ved St. Nicholas og ved katedralen – som solide fundamenter for pilarer.

I disse årene siger det også innover det europeiske kulturområde flere fantastiske fortellinger om hvordan den zoologiske og

antropomorfe verden ser ut i ytterkanten av den kjente verden. Elefanten dukker opp i flere av disse beretningene. I hinduisk tradisjon bærer elefanten vekten av jorden, slik Atlas gjør i gresk mytologi. En karyatide som fundament for den jordiske og materielle eksistens og tilkjent en kosmisk kraft.

Bestiariene gir oss en annen tradisjonslinje, – en samling av fortellinger om 40-50 dyr og deres oppførsel, hentet fra legender og annen folklore. Opprinnelig ble disse presentert av Physiologus, en greker i Alexandria et par hundre år etter Kristi fødsel. Fra å være rene fortellinger om dyr og fabelvesener, så blir disse tekstene til allegoriske budskap om Gud og Djevelen, om dyd og dårdskap og om kristen etikk. På 1100-1200 tallet blir Bestiariene svært populære i både Italia, Frankrike og England. De blir utstyrt med bilder og går inn som en del av standard-litteraturen både ved klostre, hos fyrster og konger. Den mest populære Bestiari-illustrasjon av elefanten viser dyret med et svært tårn, nærmest en festning på ryggen. I teksten fortelles det at perserne og inderne brukte å plassere slike tårn av tre oppe på elefantens rygg, og herfra kjempet de med sine spyd. Marco Polo forteller også lignende historier både fra India og fra Zanzibar.

I disse geografiske og mentale krysningsfelt må det gjennom århundrene ha bygd seg opp et reservoir av historier, av drømmer, myter og legender som næring for middelalderens mentalitet. Hildringer i en horisont med karavaner av eksotiske drømmer. Elefantene i middelalderens billedgalleri, – i bestiari, i andre manuskripter, og som skulpturer, beveger seg i både den faktiske og den fiktive verden. Av og til kan de være vanskelig å skille fra andre dyr. Noen ser ut som griser med lange naser. Andre kan til og med forveksles med skilpadder.

Elefantene på tronen i Nidaros er langt fra zoologisk riktige. Snablene er for korte, ørene for små og står opp som hos hunder. Og så har de klauver. Selv om middelalderens steinhuggere opererte nokså fritt i forhold til kravet om zoologisk korrekthet, så er det tvilsomt om denne steinhuggeren har sett en virkelig elefant.

Etter Hannibals felttog med hans rundt 40 elefanter, finnes flere beretninger om elefanter i romerske amfiteatre, i parader og på den antikke slagmark. Romerne kan også ha brukt elefanter i rituelle sammenhenger, for på Termemuséet i Roma finnes en sarkofag der to elefanter tar del i et Bacchi triumftog, med viltre bevegelser og drueklaser i dionysisk ånd. Men etter Romas sammenbrudd forsvinner elefanten ut av den offentlige arena, og kommer ikke til syne igjen før i året 802.

ABULABAZ – FRA KALIFEN I BAGDAD TIL KARL DEN STORE

I dette året får Karl den store en elefant i gave fra kalifen i Bagdad, Haroun-al-Rachid. En sensasjon i de keiserlige gemakker, og i åtte år blir elefanten Abalubaz en av de store attraksjoner ved hoffet i Achen. Abalubaz kan også ha vært motiv for et svært naturalistisk elefanthode i et manuskript datert til tidlig 800-tall, og tilkjent abbed Fardulphus ved

klosteret i St. Denis, Paris. Etter at Abulabaz drukner i 810, i et forsøk på å krysse Rhinen, faller kunnskapen om dette dyret tilbake inn blant drager, havfruer og andre bestiariesener i middelalderens forestillingsverden.

Neste gang keiserverdigheten knyttes til elefanten er i november 1231 da Fredrik II ankommer Ravenna med et helt menasjeri av elefanter og dromedarer, pantere, løver og leoparder. Og skjeggede ugler. I 1245, forteller kildene, måtte munkene ved Santo Zeno i Verona underholde ham med fem leoparder, 24 kameler og en elefant.

Etter Abulabaz skulle det altså ta over 400 år før en elefant igjen var å se i virkelighetens Europa. I 1255 kan den også skues nord for Alpene. Dette året bringer den franske kong Ludvig 9. over til England en stor og staselig elefant i gave til den engelske kongen. Henry 3. bygger et eget hus til den i Tower of London, men den nordiske vinter blir for hard, og allerede etter i 1258 dør den. Matthew Paris fra St. Albans klosteret tegner denne elefanten i Tower of London, og skriver at den er framstilt helt riktig fordi han har selv sett den. Hans tegning viser da også en naturalistisk formet elefant med store hengende ører og støttenner. Med snabel og føtter slik snabel og føtter ser ut. I engelske manuskripter fra tiden etter 1255 finner vi flere elefanter med den samme naturalistiske framtoning som hos Matthew Paris. Mens i tidligere manuskripter er elefantene avbildet nokså fjernt fra det zoologisk riktige.

Både elefanthodet i manuskriptet fra St. Denis og elefanten fra det engelske manuskriptet ser altså ut til være formet i møtet med en virkelig elefant. I de 450 mellomliggende år finner vi mange og underlige varianter av dette dyret. Bilder og skulpturer som har hatt utgangspunkt i folkelige fortellinger, fabler, myter og ikke minst i bibelske tekster.

I Vatikanmuseet finnes et manuskript som knytter elefantskikkelsen til nordiske områder og samtidig lar den gå inn i en bibelfortolkning. Manuskriptet er datert 1020 og antas å være skrevet i Canterbury for klosteret Bury St. Edmund.

Illustrasjonen til teksten viser mennesker som tar seg fram på et vikingeskip med dragehode, her er fisk i havet og Leviathan som en bevinget drage. De små dyr representeres med en hare, og de store med en elefant – med kuhale, med tigerklør og ører som små løvblad.

Det er slett ikke utenkelig at erkebiskop Øystein eller hans reisefeller, har sett dette psalteret, enten det nå hadde sin oppkomst i Bury eller Canterbury. Under sitt eksilopphold i 1180–83 var han begge steder, og som en kirkelig autoritet hadde han nok tilgang til slike manuskripter. Både Øystein selv og flere av de som fulgte etter ham som erkebiskoper, hadde kontakt med St. Victor-klosteret like ved St. Denis i Paris. I de franske områdene kunne også elefanten observeres inne i kirkerommet, som på kapiteler ved St. Madeleine i Vézelay og St. Pierre i Aulnay de Saintonge.

Disse kapitелеlefantene er også langt unna det zoologisk riktige. De har henholdsvis klauver og poter, og ørene er små og unnselige. Sannsynligvis er de hugget uten noen virkelig elefant som forbilde, og uten at steinhuggerne har hatt ambisjon om å gjengi virkelighetstro elefanter.

ELEFANTENE I OTRANTO – MED SPOR FRA NORD

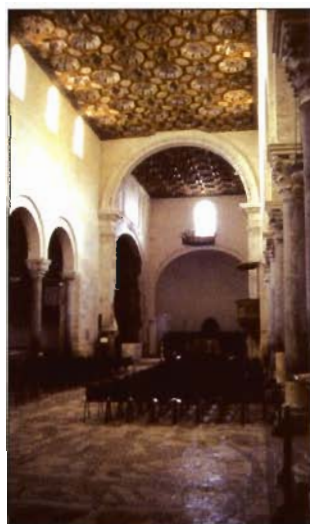
I Otranto – på Italias støvelhæl kan et mulig fundament for elefanttronens ikonografiske program skimtes. Selve katedralen stod ferdig på slutten av 1000-tallet – i en tid da normannerne satt med makten på Sicilia og i hele Sør-Italia. I de nærmeste århundrene skulle pilegrimer og korsfarere i tusentall fra hele Europa dra gjennom disse områdene. Otranto hadde, før normannerne kom, vært en byzantinsk provins, og utover på 1100-tallet blandes elementer fra romansk og byzantinsk stil i Puglias skulptur og billedutsmykning. Et av de klareste uttrykk for denne sammensmeltingen finner vi i Otranto-katedralens mesterverk – en monumental golvmosaikk utformet av presten Pantaleone i årene 1163–66.

Billedprogrammet er ikke til å ta feil av. Det er Livets tre som brer seg utover hele katedralen, rundt søyler, i koret og foran alteret – over 600 kvm golvflate. En visuell encyklopedi som fanger opp sentrale hendelser, mennesker og dyr, fabler og myter fra både den byzantinske, muslimske, jødiske og normanniske kulturkrets.

Dette Livets tre i Otranto – dette monument over tilværelsens mangfold og de mange underne – bæres på ryggen av to elefanter som står plassert i samme posisjon overfor hverandre som ved elefanttronen i Nidaros. Og de bærer et sinnbilde på hele universet. Livets tre, eller snarere rotsystemet til dette treet og i forlengelsen; stammen, greinene og alt som lever der, hviler trygt på disse kjempedyrenes rygger. Sannsynligvis et kulturgods fra den østlige verden. Vi kjenner igjen elefantene som bærere av universet – i hinduisk mytologi.

Fra Otranto-mosaikken: Alexander den store på ryggen av to griffer. Et svært populært motiv i hele Europa i middelalderen.
Foto Sverre Krüger

Katedralen i Otranto, fra ca. 1070. En av de mange kirkene som normannerne bygde etter å ha fordrevet byzantinerne fra Puglia, den søreste del av Italia.
Foto Sverre Krüger

Kapitel med to elefanter, St. Pierre, Aulnay de Saintonge, Frankrike, ca. 1120. Foto Sverre Krüger

Kapitel med elefant, St. Madeleine, Vézelay i Frankrike, ca. 1140. Foto Sverre Krüger

PÅ RYGGEN AV HERALDISKE DYR

I 1227 kommer den tyske keiser Fredrik II til Brindisi, like ved Otranto, for å dra til Det hellige land på korstog. Han titulerte seg selv som 'konge av Jerusalem' i tillegg til å være 'romersk keiser og Sicilias konge'. Men hans første korstogsforsøk blir kortvarig. Han blir syk av pest, og går i land etter noen timers seilas – i Otranto. Her har den gudfryktige keiser utvilsomt vandret oppover Pantaleones mosaikk på kirkegulvet i katedralen, og kanskje drømte han selv engang å sitte som verdensfyrste på ryggen av elefanter. Etter noen få år blir drømmen virkelighet, for Fredrik kommer seg av gårde østover i 1228. Han viser stor strategisk kløkt, og med sitt elskverdige vesen og innsikt i arabisk språk og kultur vinner han innpass hos sultanen av Cairo. Som uttrykk for deres vennskap forærer sultanen ham en diger elefant. Etter korstoget kommer Fredrik inn i nye konflikter i Italia, men i 1237 makter han å tilføye den lombardiske forbundshæren et knusende nederlag. Høyt hevet og usårbar rir han i triumftog inn i Milano – på sultanens elefant.

DRUER I ELEFANTENS SNABEL

Den best bevarte av de to elefantene i St. Olavs katedral har vindruer i sin snabel. I syd-italienske skulptur fra 1100- og 1200-tallet finnes flere koblinger mellom elefant og vinranke. Ved hovedportalene på S. Giovanni i Brindisi og S. Nicholas i Bari finnes elefanter med amforas på ryggen hvor der vokser opp vinranker som både mennesker og dyr spiser av. Dette ranke-motivet kan også sies å være et bærende element i Otranto-mosaikken, men da som Livstreets vegetative og ekspansive utfoldelse.

Brage Irgens Larsen viser òg til Antiokus Eupator som ifølge 1. Maccabæerbok hadde

med seg krigselefanter i sin hær mot jødene, og at disse ble egget til kamp ved synet av saftige vindruer. Irgens Larsen viser til den symbolske forklaring av dette i kristen skriftradijon, og hevder at elefanten, i forbindelse med vinranker og druer, kan være et symbol på både Kristus og jomfru Maria. For i 1. Maccabæerboken 6.37 blir de tårn som elefanten bærer på ryggen i bestiariar og manuskript, forklart som Kirkens evigvarende byggverk. Disse kan ikke ødelegges, fordi de er; "støttet opp av Maria-elefanten, ved hennes tro, gode gjerninger, bønner og eksempel". Denne allegorien, som sammenligner elefanten med den kirkebærende Maria, sammenfaller, ifølge Irgens Larsen, med gamle forestillinger om den ydmyke jomfru som klarte å betvinge den kjempestore elefant.

DOMMER ELLER TRIUMFATOR

Den eller de steinhuggere som meislet ut elefanttronen i Nidaros, sannsynligvis mellom 1250 og 1300, må ha vært blant de dyktigste ved katedralen. En helstøpt og monumental komposisjon. Draperier med en stofflighet som om kjortelen skulle være av tekstil. Den samme eleganse i form og utførelse finner vi ved Rheims-katedralen i Frankrike. Bygghytten i Rheims inspirerte steinhuggere over hele vest-Europa på slutten av 1200-tallet, både håndverksmessig, i stil, form og ikke minst med en nyskapende ikonografi, som òg inkluderte en liten elefant i friskulptur. Både Harry Fett og Irgens Larsen trekker linjer over mot Rheims, men de ser òg muligheten for engelsk innflytelse, da først og fremst Winchester og Lincoln. Vi vet at engelske katedraler har stått som forbilder for Nidarosdomen, både i arkitektur og skulpturutforming. Men om stil og huggeteknikk kan føres tilbake til England og Frankrike, så er det merkelig at der i disse områder ikke finnes en slik trone. Og at vi må helt til Sør-Italia for å finne noe som ligner. I den geografiske aksen gjennom Tyskland, Danmark, Lund – til Nidaros finnes, meg bekjent, heller ingen elefanttrone. Kanskje må vi her simpelthen akseptere å ende opp i undring. I følelsen av å stå foran det paradoksale. Her oppe under polarstjernen. En underlig tanke: Helt til sørpissen av Italia for å finne nærmeste slektning.

Men ett føler jeg meg sikker på mens jeg vandrer opp langs Livstreets stamme på kirkegulvet i Otranto; elefanten var i alle fall ikke i 1000- og 1100-tallets Italia en tradisjonell dommedagsfigur. Elefanttronen i Nidaros har nemlig vært forsøkt inkorporert i en Dommedags-ikonografi med henvisning til andre katedralers frontprogram. Hvis dette er frukt av en riktig analyse, så må elefanten som symbol og ikonografisk prosjekt ha fått tilført nye elementer i 1200-tallets Nord-Europa. Kanskje hadde erkebiskop Øystein rett; at de nordiske hjerter var frosne og harde som is. Men når der så endelig kom milde vinder fra sør, ja, da kan de ha funnet himmelen litt for trang. Der finnes ikke flere elefanttroner i Nord-Europa. Elefanten som triumfator på den ytterste dag? Det er en annen rolle enn når elefanten trer inn i den europeiske middelalder. Da er den skapende og vital, hellig på sitt vis – verdig til å bære hele tilværelsen og universets mangfold.

□

Forfatter

Sverre Krüger er tv-produzent og professor i film og fjernsyn ved Institutt for kunst og medievitenskap, NTNU.

Fuglen som ikke kunne fly

Geirfuglen. Dette fine utstoppede eksemplaret fins ved Zoologisk Museum, Oslo. Foto Per E. Aas, De naturhistoriske museer, Oslo

Året er 1844 og det er snart midtsommer på Eldøy i Island. En båt med 14 mann ombord stevner inn mot øya. Sjøen går høyt, og det lykkes bare tre av mennene å komme seg i land. Jon Brandsson, Sigurdr Islefsen og Ketil Ketilson er på fuglejakt.

Mellom alker og lomvier sitter to større fugler som begynner å løpe. Jon driver den ene fuglen inn i et hjørne og Sigurdr får tak i den andre ytterst ute på et stup. Ketil finner et egg der fuglene hadde sittet, men dette knuser han da det er blitt en brist i det.

Tekst Kristian Pettersen

Slik er det siste kjente kapittel av geirfuglens saga blitt fortalt. Ved denne hendelsen er geirfuglen praktisk talt utryddet på jordkloden. Et par andre observasjoner av fugler som ligner geirfugl er usikre. En slik observasjon ble gjort ved Vardø i 1848, og en annen har vi fra Jæren i 1904.

Når vi får vite nærmere enkeltheter om geirfuglens historie, ser vi at den er nært knyttet til menneskets historie, med brutale realiteter og en trist slutt. Kildene til vår viten er forskjellige forfattere og forskere som har vært opptatt av geirfuglens opptreden på forskjellige steder, dens videre utbredelse i tid og rom og dens endelige skjebne.

GEIRFUGLEN OMTALT I HISTORISKE KILDER

Vi kjenner til at geirfuglen tidligere opptrådte i de nordatlantiske områdene, på Hebridene, Orknøyene, Færøyene og Island samt Grønland, Newfoundland og nærliggende øyer. Omkring år 1800 hadde imidlertid menneskene beskattet fuglen slik at den var ytterst sjelden å se.

Det er trolig at de viktigste rugeplassene fantes på en del små øyer langs Nord-Amerikas østkyst. Her skal det ha ruget geirfugl i tusentall.

Geirfuglen lignet en god del på sin nære slektning alka. Den var på størrelse med ei gås, den var feit og kunne veie 2-3 kg. Total lengden var på rundt 80 cm, mens alka ikke blir over halvmeteren. Vingene var kortere enn hos alka, enda fuglen var mye større og den kunne derfor ikke fly. Geirfuglen var tilpasset et liv i sjøen. Den drog på land bare når den skulle ruge, og den la bare ett egg.

Et eksempel på geirfuglens betydning har vi fra de store fiskeriene på østkysten av Nord-Amerika i årene 1500-1600. Det berettes at fra forskjellige vesteuropeiske land drog det flere hundre båter dit. Etter hvert ble det vanlig at franske og engelske båter ikke tok med seg proviant for mer enn turen bortover. Når de ankom Amerika la de til ved Bird Rock, Penguin Islands eller Funk Islands og fanget mengder med geirfugl som ble saltet i tønner som proviant. Noe av fuglen ble spist fersk og noe ble også brukt til brensel for å koke fugekjøttet. Egg ble også sanket.

Det var svært enkelt å fange fuglen på land og den ble til og med drevet om bord ved at en la ut planker eller seil i land fra båtene!

Slike fangstmetoder i storskala gav resultater: En regner med at ved ca. 1800 fantes det knapt en eneste geirfugl igjen ved den amerikanske kysten.

Beinfigur fra Solsemhula, Leka, Nord-Trøndelag. Er dette en geirfugl?

GEIRFUGLEN I FORHISTORISK TID

Geirfugl skal ha vært fanget av mennesker allerede 18 000 år før Kr. på Kontinentet. Dette var under den siste store nedisingen på den nordlige halvkule. Funn av bein fra geirfugl en rekke steder i Nord-Europa, fra Storbritannia, Irland, Frankrike, Danmark, Sverige og også fra Norge viser at den holdt til her fra steinalderen og til inn i jernalderen.

Etter de opplysningene som fins, kan vi gå ut fra at fuglen har vært en del av spiseseddelen for menneskene langs Norskekysten helt fra eldre steinalder av. Hvor langt opp i tid den har eksistert her hos oss er usikkert. Det er imidlertid tegn som tyder på at den i Norge kan ha vært på det nærmeste utryddet i det siste årtusenet. Den var da fordrevet til de ovennevnte avsidesliggende utposter i Nord-Atlanteren hvor den er kjent fra historisk tid.

LANGS NORSKEKYSTEN

Også langs store deler av Norskekysten ser fuglen ut til å ha hatt tilhold i omfattende grad. De aller fleste beinfunn av geirfugl i Norge stammer fra boplasser i huler og under berghellere. Dette skyldes det forhold at slike steder ofte gir svært gode konserveringsmuligheter for organisk materiale. Der det fins beinrester av noe omfang i huler, fins det også nesten alltid geirfuglbein. Disse boplassene har vært bebodd over lange tidsrom, ofte både i steinalderen og jernalderen.

I Midt-Norge er det funnet geirfuglbein på mellom 15 og 20 steder mellom Helgeland og Sunnmøre. Også her er det som regel funn fra huler det er snakk om.

En liten beinfigur av en fugl, kanskje et hengesmykke, er funnet i ei av disse midtnorske hulene, Solsemhula på Leka. Figuren har av noen vært tolket som en geirfugl på svøm, mens andre her ser en ærfugl.

HESTNESHULA PÅ HITRA

Ei av disse hulene langs kysten er Hestneshula på Hitra, som er et svært typisk eksempel på en slik boplass. Denne hula ble utgravd i 1909 av den kjente arkeolog ved datidens Vitenskapsmuseum, Theodor Petersen. De fleste funn av

geirfuglbein i Norge skriver seg fra et slikt miljø som dette, hvor de er funnet sammen med andre dyrebein og mye annet på boplassen. Det kan derfor være interessant å se litt på hva ei slik hule kan romme.

I Hestneshula fantes det på hulebunnen et tykt kulturlag, et jordlag som bestod av kull og aske, brent jord og brente steiner, skjell og dyrebein. Det ble også påvist tre oppbygde ildsteder og rester etter to leirelag som er tolket som gulv. Dessuten ble det funnet redskaper av flint, bein og jern.

Ved opptelling viste det seg at det fantes rundt 3500 dyreknokler her av en lang rekke dyr som viste en varierende diett av fisk, fugl og ville og tamme pattedyr. Det fantes en mengde torskebein, og sei og lange var også representert. Mange knokler av sel ble også funnet, dessuten bein av spekkhugger og annen hval, oter, bever, vånn, kronhjort, elg, sau, okse, gris, hest og hund.

Det ble også funnet bein av i alt 19 fuglearter, av årfugl, liten fiskand, ærfugl, svane eller gås, dalrype, islom, smålom, fjærepist, gråmåke, krykkje, havterne, lomvi, alke, lundefugl, skarv, havsule, havørn, gjerdesmutt samt geirfugl, som det ble funnet tre beinstykker av.

Det må også nevnes at det ble funnet en god del skjell av ti forskjellige arter.

Som det var vanlig i forhistorisk tid, ble avfall fra måltider ofte deponert på selve bostedet og det gir oss en svært god oversikt over hva en har fanget og hva en kan ha satt til livs. Det som slår en, er det store spekteret i mattilgang en må ha hatt, og vi kan vel også tenke oss at det faktisk må ha vært enda større enn dette ved at det i tillegg har eksistert vegetabilsk føde som ikke er oppdaget blant avfallet.

Utgravingen viste at hula hadde vært bebodd både i steinalderen og i eldre jernalder. Over minst to perioder har den blitt brukt som bosted. Den har vært utgangspunkt for jakt, fangst og husdyrhold. Og midt oppi dette sammensatte bildet kommer funnene av geirfuglbein som en liten brikke som gir oss et glimt av de forhistoriske fuglefangernes miljø.

EN VIKTIG FUGL FOR MENNESKENE

Hvordan kan vi så forestille oss geirfuglens betydning for menneskene? – For det første var den lett å fange i rugetida. Vi vet riktignok ikke sikkert om geirfuglen har ruget i Norge, men det er svært sannsynlig. Den var som nevnt ikke i stand til å fly, den var lite sky og det er antatt at den ruget i kolonier. Det var således bare å innhente den! Her var det ikke snakk om spesialiserte teknikker med sylkvasse jakt-våpen. Fangstmetoden stod i sterk kontrast til andre av datidens metoder og må ha gitt stort utbytte med relativt liten innsats!

Fra båt har den trolig vært vanskeligere å fange fordi den var en meget god svømmer og brukte vingene under vann slik fugler ellers bruker dem i luften.

Den må også på grunn av størrelsen ha vært meget ettertraktet. Det er sannsynlig at den gjennom lange tidsrom var det viktigste

*Hestneshula. En hule-
boplass fra forhistorisk
tid.*

Foto Kr. Pettersen

fugleviltet. Også eggsankingen må ha vært viktig.

Og hvordan ble den så brukt? – Forskere mener at geirfuglen har utgjort et markant innslag på matseddelen ut fra beifunna å dømme og at den således har vært et viktig matdyr for menneskene. Vi har nevnt at ved siden av mat ble den feite fuglen brukt til brensel av fiskerne ved Nord-Amerikas østkyst. De kokte også fettene av fuglen og brukte kjøttet som agn. Også fjærene ble brukt.

Fra etnografisk litteratur kjenner vi til at for naturfolk har feite sjøfugler ofte vært svært attraktive både som mat og til annet bruk. Fra materiale på eskimoboplasser på Grønland har en gått ut fra at fettene fra fuglen ble brukt i spekkklumper og at også skinnen ble brukt. En fet fugl av denne størrelsen ville være en stor ressurs, rene oljelageret til varme og belysning i det mørke halvår i trebare områder hvor det var langt mellom noe å brenne.

Som vi har sett fra eksempelet med Hestneshula, gikk geirfuglen inn som en del av et stort utvalg av dyr som en hadde fanget. Selv om alle disse dyrebeina jo ikke er samtidige, kan vi trygt gå ut fra at en til enhver tid utnyttet alle de ressursene fra dyr og planter som stod til rådighet.

Kombinasjonen av lettfanget fugl og multibruk må i denne sammenheng ha gjort geirfuglen svært ettertraktet. Beviset sitter vi med i dag: Den var alt for nyttig, og da den også var nærmest forsvarsløs overfor menneskene, var den dømt til undergang.

EN TRIST EPILOG

Det er uttalt at da det bare var ytterst få geirfugler igjen, så var en seg ennå ikke bevisst at disse var i ferd med å bli utryddet, og at vitenskapen ikke var klar over hva som skjedde.

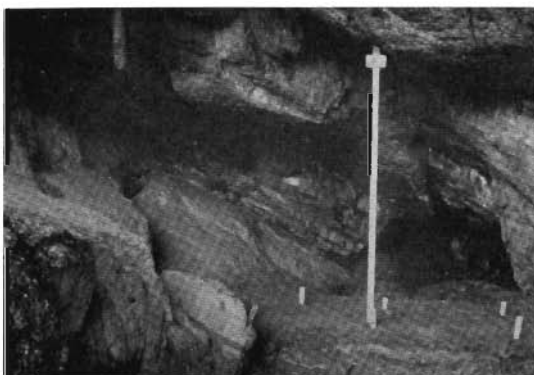
Nettopp i vår tid når truede og sårbare arter står på dagsorden, og vi daglig hører om det i media, så gir geirfuglen stoff til ettertanke. Den var antakelig et svært nyttig dyr for svært mange mennesker gjennom tusener av år. Men menneskene hadde ikke kunnskap nok til å skjønne hvilken vei det bar. Eller en ville ikke benytte den kunnskapen som en etter hvert måtte få, da en kunne observere at geirfuglen flyttet ut til de mest utilgjengelige områder og ble stadig færre i antall.

Mange av de siste geirfuglene havnet i samlinger og på museer. Av de minst 120 geirfuglene som ble drept på Island i løpet av første halvdel av 1800-tallet havnet 45 på museer.

I dag regner en med å ha bevart til sammen ca. 80 utstoppede fugler, 75 egg, innvoller fra 2 eksemplarer og skjeletter av opptil 150 fugler. I Norge har vi et eksemplar av geirfuglen på Zoologisk museum i Oslo, som velvillig har latt oss få avbilde dette i Spor.

□

Fra Hestneshulas indre. Foto fra utgravingen i 1909. Foto Vitenskapsmuseet

Forfatter

Kristian Pettersen er fylkesarkeolog i Sør-Trøndelag fylkeskommune.

Fauna i endring

Beitende rein. Foto: Per G. Thingstad

Naturen er dynamisk, både plante- og dyrelivet endres kontinuerlig. Noen arter dukker opp, andre blir borte. Noen øker sin utbredelse, noen forsvinner fra enkelte områder. Det er ikke alltid lett å forklare slike endringer, men ofte er det menneskets aktiviteter som står bak.

Tekst Olav Hogstad

MENNESKE OG DYR

Istidsjegerens materielle og åndelige miljø, og ikke minst datidens dyreliv, finner vi i den rike og sammensatte kunsten som ble skapt i hulekunsten, slik den er rikest representert i deler av Spania og Sørvest-Frankrike. Spesielt i Dordogne-dalen, ca. 100 km øst for Bordeaux finnes mange huler med malte og innrissede figurer av vekslende slag, som skriver seg fra tiden mellom ca. 20 000 og 10 000 f.Kr. Klimaet den gang var nok tøffere enn i dag, trolig likt klimaet i dagens Skandinavia. I denne perioden var rein den vanligste større jaktbare arten, men også hest, hjort, mammut, moskusfe, fjellrev og rypere ble jaktet i stort monn. For ca. 10 000 år tilbake var det fortsatt mye rein, men hjort og rådyr økte i antall. Et gradvis mildere klima førte til at åpne stepper vokste til med skog; reinen forsvant og andre hjortedyr entret arenaen. Disse dyrene var imidlertid langt vanskeligere å felle enn reinen. Den tradisjonelle jakten og det rike næringsgrunnlaget var over.

GRUNNLAGET FOR DEN FØRSTE BOSETTING I NORGE

I Sør-Norge er det trolig at reinen utgjorde det viktigste byttedyret for mennesket inntil ca. 9000 år siden. Reinen fulgte innlandsisen nordover fra

Mellom-Europa, og i dens spor fulgte fangstfolkene. Reinen var dermed med og dannet grunnlaget for den første bosetting, og for utviklingen av den nordiske jegerkulturen som har holdt seg til våre dager i fjellbygdene.

Mye tyder på at det foregikk fangst på rein alt mens iskapen dekket store deler av fjellet. På grunnlag av slike funn er det sannsynlig at reinens innvandring startet tidligere enn før antatt, kanskje for over 13 000 år siden. Bågåstøer (skjulesteder for pil- og buejegere) i de ytre kystfjell viser at mennesket har fulgt tett i reinens fotspor og utnyttet denne viktige ressursen. Ved hjelp av isdekket hadde reinen tilgang til områder som i dag er tilnærmet utilgjengelige for den. Det er blant annet funnet spor etter styrtfangst av rein i disse områdene.

FANGST I STOR SKALA

Senere, da hele fjellet ble nær isfritt, tiltok utnyttelsen av reinen – som etter hvert ble mer tallrik. Foruten jakt med pil og bue ble et økende antall reinsgravsystemer anlagt, noe som krevde god kunnskap om reinens vaner og vandringer, og ikke minst, et utstrakt samarbeid fangstmenn imellom.

Dyregraver, bågåstøer, stengegjerdar, ledegjerdar og massefangstanlegg finnes i tusentall i sørnorske fjellområder. I innlandsområdene er det dyregraver som er vanligst, mens jakt med pil og bue i store systemer med bågåstøer er nesten enerådende vest for vannskillet.

De gamle fangstgravene og ledegjerdernes utbygging og form viser at reintrekkene var nøye studert før hver grav eller bågåstø ble anlagt. Fangstgravene var strategisk plassert mellom de fjellområdene hvor dagens atskilte og isolerte villreinstammer finnes. Dette viser at reinen i tidligere tider hadde et sammenhengende trekk gjennom det sentrale Sør-Norge, trolig tvers over den skandinaviske halvøya. Mellom fjellområdene Rondane, Knutshø, Trollheimen og Snøhetta, som i dag har hver sine isolerte reinstammer, har det vært anlagt ca. 1000 dyregraver. Det tyder på at et stort antall rein har hatt sin vandring gjennom disse områdene.

Reinen blir ofte sammenliknet med nomadene, da den hele tiden er på vandring. Dette må den gjøre for å utnytte det skrinne næringsgrunnlaget i fjellet. Laven, som er reinens viktigste vinterbeite, trives best i de østlige og nedbørfattige områdene (for eksempel Rondane og Østerdalsfjellene). De rikeste grøntbeitene (sommerbeitene) finner reinen i mer nedbørrike, vestlige områder. Reinens vandringer er derfor hovedsakelig en tilpasning til naturgrunnlagets geografiske og sesongmessige tilgjengelighet.

MENNESKESKAPTE HINDRINGER

Villreinen hadde i mange tusen år en stor, sammenhengende utbredelse i Skandinavia i fjell- og fjellnære områder. På grunn av blant annet veier og jernbane har disse store sesong-

Bolareinen i Snåsa

vandringene nesten opphørt, men et mindre format av dette mønsteret finner en fortsatt innenfor de største villreinområdene våre. I dag finnes villrein bare i Sør-Norge fra Ryfylkeheiene i sør til Forelhogna i nord. Innenfor dette området holder den til i mange mer eller mindre atskilte områder, avstengt av trafikkerte ferdselsårer, regulerte vassdrag, hyttebyer og andre hindringer.

Det er en markert forskjell i størrelsen mellom dyrene i villreinområdene, særlig mellom de sørlige og nordlige. Det skyldes i første rekke næringsmangel på grunn av menneskelige inngrep som hindrer dyrene i å vandre mellom sommer- og vinterbeiter. Den store forelhognareinen holder til i landets mest produktive villreinområde med gode sommer- og vinterbeiter. Blant de minste dyrene, finnes setesdalsreinen som holder til i et område som huser Europas sørligste villreinstamme og er det mest marginale området med dårlige vinterbeiter.

REGULERT FANGST

Tidligere fantes reinen i fjellstrøk over det meste av Norge. Etter Svartedauden rundt år 1350, ser det ut til at reinen var lite utnyttet en lang periode, fram til geværet ble utviklet og kom i bruk. Geværajakten ble etter hvert en trussel mot reinen og på 1700-tallet var bestanden etter hvert sterkt redusert. I mange områder var den nær utryddelse før den ble fredet først på 1900-tallet. Siden har villreinjakten vært strengt regulert, slik at en i dag har en god balanse mellom bestandens tilvekst og jaktuttaket.

Villreinen finnes i dag bare i Sør-Norge. Her utgjør den noen av de siste restene av den ville fjellreinen i Europa. I Nord-Norge, Sverige og Finland er det bare tamrein. Villreinens framtid er usikker, selv om bestandene samlet teller over 35 000 dyr. Oppsplitting og reduksjon av leveområdene øker i omfang, og dersom denne utviklingen tiltar ytterligere må en på sikt redusere antallet av dyr innenfor enkelte områder. I inngåtte avtaler har Norge forpliktet seg til å ta spesielt ansvar for villreinen som art. Norske miljøvernmyndigheter står derfor overfor store utfordringer i årene som kommer.

JEGERNE

Reinen har regelmessige trekk mellom forskjellige sommer- og vinterområder på grunn av sesongmessige variasjoner i mengde og kvalitet av føden samt vekslende snøforhold. Veidefolket hadde god kunnskap om elgens trekkforhold, og de utnyttet dette ved å jakte nettopp under trekktiden. Fordi dalfører gjerne virker som en trakt under trekket, kunne fangstmenn forutsi dyrenes bruk av terrenget. Fangstmetoden varierte, men stort sett var det jakt med håndvåpen som pil og bue og spyd som var vanlig. Hund ble brukt til både å lokalisere og drive dyrene. Selv om vi mangler funn av buer fra steinalderen i Norge, vet vi fra Danmark at de ble laget av furu og alm. Forsøk har vist at slike buer hadde en skuddlengde på 150–200 m.

Det ble oppført bågåstøer, skytestillinger hvor jegeren satt på post og ventet på dyrene. Det ble etter hvert også tatt i bruk dyregraver eller fangstgroper, gjerne med sperregjerder fram til gropene. Gropene har vært over to meter dype og med en øvre diameter på fire til seks meter. Mange var foret innvendig med en trekonstruksjon eller en

Fangstgrav i høyfjellet med ledegjerder.

tørrmur av stein. Gropene var tildekket med trespiler og mose. I enkelte av gropene er det funnet spiddestokker av tre. Ikke sjelden ble det anlagt flere groper på linje, et fangstgropssystem. Det er særlig på Østlandet fra Telemark og nordover vi finner de fleste fangstgropene. Nord for Dovre finnes de i Trøndelag og Helgeland. Styrtingfangst synes å ha vært lite brukt på elg sammenliknet med hjort og rein.

JAKTBOPLASSENE

Utgravninger av jaktboplasser forteller oss at de sosiale enhetene var små, trolig færre enn hundre personer. Periodevis delte de seg opp i mindre grupper som hadde hvert sitt jaktområde. Jegerne vandret over store områder for å skaffe nok mat gjennom hele året. For å øke holdbarheten av kjøttet, ble det sannsynligvis tørket eller røkt. Elghudene ble sannsynligvis fettgarvet; de ble tilført talg, ister, beinmarg eller fett fra hjernen av dyret blandet med oker og urin. Hudene ble da myke og varme og ble brukt til klær, og trolig også til telt. Av geviret, som er svært hardt og tett i forhold til geviret fra rein og hjort, ble det laget redskaper som hakker og graveredskaper. Også bein ble brukt til forskjellige redskaper.

Fangst av elg utgjorde en stor del av livsgrunnlaget for mange i enkelte distrikter fra steinalderen til langt opp i middelalderen. I middelalderen ble armbrøsten tatt i bruk. På 1600-tallet var elgbestanden på full fart nedover, trolig på grunn av en kombinasjon av fangstgroper i stort omfang, en økende ulvebestand og introduksjonen av geværet. Det ble forbudt ved lov å eksportere ubehandlede elghuder, og en forordning fra 1730 gir hver bonde lov til å fange bare to elger. Etter å ha vært nesten utryddet i store deler av Norge, tok elgbestanden seg opp igjen på slutten av 1800-tallet.

I perioden fra 1889 til slutten av andre verdenskrig ble det felt færre enn 2000 dyr. Deretter økte antall fellinger nesten årlig fram til 1965 med en foreløpig rekord på ca. 7 900 dyr. I 1967 ble det innført rettet avskyting; det skulle skytes kalv, ikke de største dyrene. Resultatet kom raskt; fra 1980 til i dag doblet fellingen seg fra 19 000 til nesten 40 000 dyr årlig. Siden elgen er det største av hjortedyrene og konkurrerer med europeisk bison og isbjørn om å være det største landpattedyret i Europa, betyr dette en anselig mengde kjøtt. Elgen er derfor kanskje den viktigste utmarksressursen vi har.

□

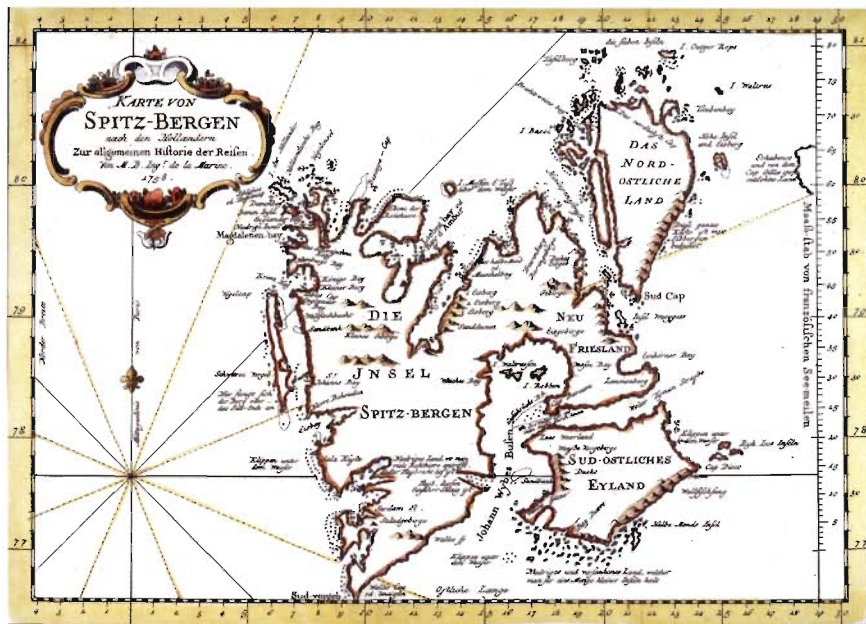
Forfatter

Olav Hogstad er professor i zoologi ved Institutt for naturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

Mennesker og dyr på Svalbard

– en maktkamp?

Nederlandsk kart over Svalbard 1758.

Hvalfangeren Ryke Yse oppdaget noen små øyer øst for Edgeøya på Svalbard i 1640 årene. Øyene bærer fremdeles hans navn. Synet som møtte nederlandereren var et utrolig antall hvalross. Han drepte mange hundre av dem, slik at i tillegg til spekket, fikk han med seg store rikdommer av hvalrosstann. Hans eiere – ekspedisjonsutruisterne – solgte varene til en så god pris at ingen tidligere hadde gjort så god profitt på en lignende ekspedisjon.

Tekst Marianne Utne Nilsen

Ut fra tradisjonelt arkeologisk tidsperspektiv blir Svalbards 400-årige historie et kort hendelsesforløp. Nederlandereren Willelm Barents oppdaget hovedøya Spitsbergen i 1596, og "intet menneske hadde til da satt sin fot på stedet". Arkeologiske undersøkelser har til dags dato ikke kunnet påvise spor som vitner om menneskers bruk av eller tilstedeværelse på øygruppen før Barents.

Det ble den arktiske faunaen på land og i havet rundt Svalbard som utløste store endringer for Svalbards vedkommede. Fra 1612 og frem til 1850 ble det drevet til dels hard fangst, og sporene etter fangstepoken er meget tydelige i landskapet. Arkeologene har på Svalbard et forskningsmateriale som innbefatter fangst-

stasjoner, trankokerier, havneanlegg, fangstanlegg, båtvrak og graver/gravplasser over døde fangstmenn. Fangstmennene selv kom fra store deler av Europa og hadde, på bakgrunn av sine ulike kulturer, meget ulike forutsetninger for å tilpasse seg arktiske forhold, både fysisk og psykisk. Vi kan grovt sett dele inn fangstmennene i to hovedgrupper: vesteuropeere – hovedsakelig representert ved nederlendere og briter – og russere. Vesteuropeerne kom fra Europas fremadvoksende havnebyer, med et klima som lå ganske nært opptil de forhold vi kjenner i Nord- og Mellom-Europa i dag. De russiske fangstmennene hørte hjemme i Pomorye. Pomorye er et område i Nord-Russland, som grenser ut mot Hvitehavet. Det pomorske klimaet var av en arktisk art, ikke ulikt klimaet på Svalbard, men i aller høyeste grad ulikt klimaet på kontinentet.

KLIMA, NATUR OG FORHISTORIE

Svalbards miljø og natur la naturlig nok føringen for hvordan fangstmennene fant seg til rette. Øygruppen ligger mellom 74 og 81 grader nord, og har et arktisk klima, hvor hele 60 % av landoverflaten er dekket av is og snø. Permafrosten går enkelte steder ned til hele 500 meter. Det kalde klimaet gjør flora og fauna sparsom og artsbegrenset. Dyrelivet på Svalbard er et resultat av de harde livsbetingelsene klimaet medfører, men selv om artsmangfoldet ikke er så stort, finnes et betydelig antall individer av hver art. Foruten fisk og store mengder sjøfugl, finnes det gjess, rype, polarrev, rein, isbjørn, storkobbe, sel, hvalross, hvitval og grønlandshval.

Arkeologene har gjennom undersøkelser forsøkt å finne spor etter steinalderbosetning siden 1955, men uten hell. Teoriene omkring hvorfor de første sporene vi har etter mennesker her ikke kan trekkes lengre tilbake enn 1596, har vært flere, men arkeologen Hein B. Bjerck har framsatt en teori som poengterer at Svalbards plassering kan være årsaken. Havstrekningen som skiller Svalbard og mulige opphavsområder for mennesker betød en lang og strabasjøs ferd. Dette hindret fortidsmennesket i å bygge opp kunnskap om Svalbard som ville skapt et sikkert erfaringsgrunnlag, som var nødvendig ved forflytting av hele samfunn til Svalbard. Det er likevel ikke sannsynlig at mennesker ikke har satt sin fot her før i 1596, ikke minst på grunn av fangst på arktiske dyr.

FANGSTEN PÅ ARKTISKE DYR

Dersom vi vender tilbake til den tidsepoken vi har kunnskap om, var det særlig to dyrearter 1600- og 1700-tallets fangstmenn jaktet på. Vesteuropeerne utviklet en relativt stor industri gjennom hvalfangst. Grønlandshvalen var mest ettertraktet, ettersom den inneholdt store mengder spekk. I utgangspunktet var det kun hvaloljen som lokket. Høye kostnadspriser på

Maleri av Cornelis de Man, ca. 1639. Et nederlandsk trankokeri i de nordlige farvann. Rijksmuseum, Amsterdam.

korn og frøplanter i Europa, gjorde at utvinning av vegetabilsk olje ble nedprioritert og åpnet et marked for hvalspekk brukt som vegetabilsk olje, som et billigere og mer tilgjengelig alternativ. Spekket ble kokt til tran og kom til nytte i såpeindustrien, til belysning, i maling, i skinnberedning, som smøremiddel og mykgjører i tekstilindustri. I løpet av de første tiårene av 1600-tallet ble det også utviklet et marked for hvalbardene, og bardene ble å finne som spiler i korsetter, i paraplyer, som fjærer i barnevogner og møbler. Men valkjøttet som fulgte med gjennom fangst av hval, ble aldri noen handelsvare. Russerne, derimot, drev hovedsakelig fangst på hvalross, men drev også pelsdyrjakt, blant annet på polarrev. Hvalrossen var ettertraktet på grunn av støttene som ble eksportert til Østen som en verdifull handelsvare.

Fangsten som ble drevet, var dominert av 1600-1700-talls menneskets syn på dyr og natur. Arbeidet var styrt av voksende kommersialisme, og man hadde ingen tanker om å verne naturen og kontrollere at artsbestander ble bevart. 1600-tallsfilosofen Francis Bacon uttrykte det endrede synet på verden med en setning: naturen og dens innhold var blitt en bruksgjenstand for menneskene. Fangstekspedisjonenes jakt i Svalbards farvann gjenspeilte denne holdningen, noe som resulterte i at grønlandshvalen så å si ble utryddet.

Fangst var utgangspunktet for den første dokumenterte bruken av Svalbard, en fangst styrt av økonomiske interesser. Så langt kan det se ut til at mennesket ble den dominerende part i arktis, men gjennom sin etablering av fangststasjoner i området, ble også menneskene avhengig av dyrene. Både i den praktiske og den mentale tilpasningen fangstmennene gjennomgikk ved sitt opphold på Svalbard fikk dyrene på flere områder en livsviktig funksjon. Man kan følgelig spørre seg om det foregikk en "ubevisst maktkamp" mellom dyr og mennesker? I fangstsituasjonen hadde menneskene et klart overtak, men Svalbards tøffe natur og klimatiske utfordringer gjorde det viktig å velge de korrekte løsningene i tilpasningen til stedet, og arkeologisk forskning har vist at i tilpasningen til livssituasjonen på Svalbard gjorde mennesket stor bruk av dyret.

FYSISK AVHENGIGHET

Russiske fangstmenn organiserte sin fangst på Svalbard gjennom å overvintre på stasjonene, mens vesteuropeere begrenset sitt opphold til sommermånedene. Både de vesteuropeiske og de russiske fangstekspedisjonene som drog til Svalbard, brakte med seg proviant hjemmefra til oppholdet, men likevel måtte de drive fangst til matformål. I tillegg var det meget viktig å holde skjorbukken unna. Skjorbuk oppstår på grunn av mangel på vitamin C, og var sjømenns kanskje vanligste og mest fryktede sykdommer. Særlig for russerne var det viktig å skaffe seg ferskt kjøtt i løpet av vinteren, men også vesteuropeerne var i en utsatt posisjon.

Det finnes ingen sikre tall som forteller hvor mange fangstfolk på Svalbard som faktisk døde av skjorbuk, men gjennom omfattende undersøkelser av nederlandske graver er man kommet fram til at 80 % av de døde hadde utviklet skjorbuk i større eller mindre grad. Osteologene kan bestemme spor etter skjorbuk på skjelettmateriale gjennom å lokalisere sortfargede flekker på leddenes overflate eller langsgående brudd av lange bein som igjen er omgitt av sorte flekker. De mørke partene stammer fra blødninger som oppstår mellom selve skjelettbeinet og membranen som omslutter beinet. Skjorbuk viser seg først gjennom blødninger i tannkjøttet, ledd og muskler. Etter hvert som sykdommen skrider frem og utvikles, kan store indre blødninger oppstå, i tillegg fullstendig avkretting, før døden inntreffer. Foruten utmattelse og tap av krefter, gror også sår vanskeligere når man har skjorbuk. Fangstmennene kunne plukke en

Skjelettmateriale fra gravplassen på Danskøya som viser klare tegn på skjorbuk. Foto etter Louwrens Hacquebord 1988

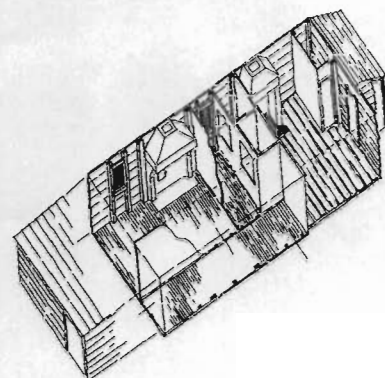
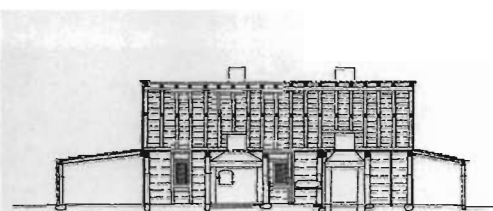
Eksempel på gjenstandsproduksjon laget av barder, to snusbokser og et mangletre funnet i Smeerenburg. Foto etter Louwrens Hacquebord

plante kalt skjorbuksurt på Svalbard. Planten kan hindre at man utvikler skjorbuk, forutsatt at den plukkes på rett tid av året – enten sent om sommeren eller tidlig på høsten. Dersom fangstmennene ikke lyktes med å sanke skjorbuksurten, var ferskt kjøtt redningen. Menneskene stod dermed i et avhengighetsforhold til dyr som strakk seg ut over økonomisk vinning, både som et middel mot skjorbuk og som en viktig ekstra kilde til mat.

Men også i sin rent fysiske innretning og tilpasning til Svalbard benyttet fangstfolkene seg av dyr som ressurs. Det er funnet en mengde bygningsrester etter fangststasjonene, og mange av konstruksjonselementene har vist seg å være av hvalbein.

Båten var et helt nødvendig redskap både i russisk og vesteuropeisk fangst i arktis. Ikke bare benyttet fangstekspedisjonene båten som transportmiddel til og fra Svalbard, men båtene var også en avgjørende del av selve fangsten. Bruken av båt skapte følgelig et behov for landingplasser og kaianlegg. Et av de tydeligste eksemplene er registrert på en russisk båtopp-trekksplass på Tørrflya på nordvestre Sørkapp-land. Her ble fire bryggfundamentet undersøkt av arkeologer, og tre av konstruksjonene var bygget av hvalbein. Det første fundamentet var laget av ryggvirvelen til en hval som var satt sammen med store steinblokker. En fortøyningsstokk og fortøyningsline var ført gjennom et av hullene som fester ryggvirvelen og rygggraden sammen. Den andre kaifronten bestod av flere fortøyningsstokker og var bygget av stein, ribbein og en ryggvirvel fra hval. Den tredje bryggen bestod kun av en svær ryggvirvel. Hvalskjelettet fungerte tydeligvis godt som fundament, og var et materiale som fangstmennene tidlig lærte å benytte.

Vesteuropeernes utnyttelse av hvalen, foruten i fangstøymed, var som russernes bruk i form av konstruksjonsmateriale. På Amsterdamøya nordvest på Spitsbergen, lå en stor nederlandsk hvalfangststasjon kalt Smeerenburg. Stasjonen var i drift fra 1614 til 1660-årene og ble en av de vesteuropeiske hovedbasene på Svalbard. Den nederlandske arkeologen Louwrens Hacquebord ledet over flere år undersøkelser på denne lokaliteten, og fant at stasjonen hadde hatt tre bruksfaser. I alle tre fasene ble det gjort funn som viste at hvalbein var sentrale konstruksjonsmaterialer i byggingen av fangststasjonene. I etableringsfasen av Smeerenburg ble det ikke reist permanente boliger. Hvalfangerne sov i telt laget av seilduk, men på bunnen av teltene ble det funnet matter som var laget av barder og pilekvister. Det ble lenge fundert over hvilken funksjon disse mattene hadde hatt, og løsningen var at de fungerte som isolasjonsmatter mot permafrosten. I hvalfangstens første fase var det som nevnt ikke annet enn hvaloljen som ble ansett som verdifull, men man forsøkte å finne bruks-områder for hvalens andre bestanddeler på stasjonen. Dette er kommet frem gjennom utgravninger som viste at barder ble funnet i hopetall med spiker i, og som utskårede figurer. Hvalfangerne forsøkte å bygge strukturer av barder, men kom snart frem til andre løsninger, både konstruksjonsmessig og innen kommersiell utnyttelse av materialet. I

Rekonstruksjon av det største huset som ble utgravd der stasjonen Vlissingen lå, et hus som var fundamentert på ryggvirvler fra hval. Rekonstruksjon av H.J. Zantkuil

Smeerenburgs to påfølgende bruksfaser, fra 1627-1631 og 1635-1660, begynte hvalfangerne å bygge permanente hus i tre og mur. I de konstruksjonsrestene som er tilbake finner arkeologene at hvalbein også ble benyttet som fundament eller støttebærende elementer i huskonstruksjonene. Selve utgravningsområdet i Smeerenburg delte arkeologene i fire soner, og klarte til en viss grad å plassere hvor de ulike nederlandske byene/kamrene hadde hatt sine stasjoner. Den nederlandske hvalfangsten ble drevet av et kartell kalt Noordsee Companie, hvor en rekke nederlandske byer var medlem. Den første sonen ble bestemt som kammeret Middelburg, hvor det ble registrert tre hus-tufter. Et hus hadde opprinnelig vært en tredelt tømmerbygning, med inndeling i flere rom. I den fremre delen av bygningen lå et oppholdsrom/stue med peis og en gipsdekorert isoleringsvegg. Under gulvet oppdaget arkeologene at det var lagt et fundament bestående av ryggvirvelen til en hval. Ved siden av et annet hus i samme område hadde hvalfangerne konstruert en rennestein for å føre overflatevann og avfall bort fra boligområdet. Denne rennesteinen var bygget av planker som utgjorde sideveggene og overlappende barder som dannet bunn i renna.

Den andre sonen ble knyttet opp mot stasjonen til kammeret Hoorn, som drev hvalfangst på Svalbard frem til 1651. Hus 1 ble undersøkt, og var en todelt bygning som hadde store likhetstrekk med hus nord for Amsterdam. Her ble en omfattende bruk av hvalbein funnet som byggemateriale. Ryggvirvler utgjorde fundament både for gulvet og husets bærebjelker. Ved veggene mot øst og vest lå ryggvirvler som hadde vært støttefundament tilbake. Midt i huset lå ildstedet dekorert med Delft-fliser, og under ildstedet ble det funnet nok en ryggvirvel som ildstedet var fundamentert på, i tillegg til flere hvalbein som var lagt under ovnen.

Den tredje sonen hadde tilhørt kamret Vlissingen og i de to huskonstruksjonene som ble utgravd fant arkeologene store hvalbein som fungerte som fundament for hjørnestolpene. I ett hus var alle bærebjelkene fundamentert på ryggvirvler, mens et annet var bygget på ryggvirvler fra hval. Hvalens ryggvirvler fungerte utvilsomt godt som fundament, og ble utnyttet fra første gang man satte opp permanente hus, datert til 1627. Solid fundamentering var viktig i dette landskapet hvor det aktive laget mellom jordoverflaten og permafrosten var i bevegelse året gjennom. Løsningen fant hvalfangerne gjennom hvalbeinene, og boligen var igjen en meget sentral del av oppholdet på Spitsbergen.

PSYKISK AVHENGIGHET

Foruten å være en ekstra kilde til mat og et sikkert konstruksjonsmateriale, spilte dyret også en psykisk rolle i fangstlivet. Overlevelse i arktis var ikke bare knyttet opp mot sikring av fysiske behov, men også de psykologiske. Vest-europeiske hvalfangere bodde på Svalbard i ca. tre måneder hvert år. Selv om oppholdet strakk seg over sommermånedene, var klima og natur av en helt annen art enn det fangstmenene hadde forutsetninger for å takle. I Smeerenburg fant arkeologene rester etter noe som trolig hadde vært et vertshus for hvalfangerne. Vertshuset viser at fangstfolket hadde behov for rekreasjonsmuligheter, selv om oppholdet ikke varte lenger enn tre måneder.

Russerne var gjennom sin overvintring i en enda mer belastende situasjon enn vesteuropeerne. På grunn av isforholdene i Hvitehavet var de tvunget til å overvintrere på Svalbard om fangsten skulle bli lønnsom. Selv med deres bakgrunn fra arktiske strøk, som gjorde at natur og klima på Spitsbergen ikke var helt ukjent, var rekreasjon et viktig element for å takle de psykiske belastningene. De aktivitetene vi finner rester etter, som kan knyttes til dyrene, og som både russere og vesteuropeere bedrev, er utskjæring av figurer laget i dyrebein. Det er funnet ganske store mengder med slike figurer som forestiller både mennesker og dyr. I tillegg til å være et rent håndverk og tidsfordriv, er det ikke vanskelig å tenke seg at de mente dyrefigurene kunne bringe fangstlykke. I tillegg kunne figurene brukes som amuletter, eller dette kunne være en aktivitet fangstmennene benyttet for å fordøye inntrykk fra landskapet og naturen på Svalbard. I Nederland vet vi at folketruen på 1600-tallet var sterkt forankret i ideer om djevleskap og beskyttelse mot onde makter. Frykten drev troslivet. Gravmaterialet etter de vesteuropeiske hvalfangerne på Svalbard støtter denne oppfatningen av tiden. De dødes hender og føtter er funnet sammenknyttet, øynene er tildekket og lykkeamuletter er funnet i gravkistene. En fangstmanns primære mål var å vende hjem med livet i behold, og symbolikk knyttet opp mot hell og lykke ble av den grunn en viktig del av hverdagen. Ikke minst måtte fangstmennene møte et landskap og klima som i det store og hele stilte krav, og som ikke gav rom for mange feil i menneskenes tilpasningsvalg.

Et annet moment som spilte en rolle i den psykiske taklingen av situasjonen, var evnen til å rette blikk og tanker mot fremtiden. Fangst-

mennene laget gjenstander som ble solgt når de kom tilbake til fastlandet. Slike varer var både snusbokser i hvalrosstann eller av barder, bilderammer, knivskaft og håndtak. Særlig russerne benyttet seg av slike metoder, men også vesteuropeerne fulgte samme tankegang. Russerne laget også kammer i hvalbein for salg. Denne vareproduksjon var rettet mot livet som ville følge etter at fangstoppholdet er over, og var en viktig mekanisme for å holde motet og humøret oppe.

MENNESKER OG DYR – EN MAKTKAMP?

Jakten på Svalbards arktiske dyrearter var i store deler av fangstperioden fra 1600-1850 preget av å være direkte rovjakt. Særlig hvalbestanden fikk lide under dette, og dagens bestand bærer fortsatt preg av 1600-1700-tallets manglende respekt for naturressursene. Dyreressursene var i seg selv utgangspunktet for at mennesket kom til Svalbard og etablerte fangststasjoner, men mennesket gjorde sterk bruk av dyrenes brukspotensiale innenfor fysisk og mental tilpasning. Men fangstfolket lot seg også fascinere av dyrelivet som møtte dem, og navngav flere områder på Svalbard etter ulike arter. Steder som Kobbekbukta, Fuglesang, Fuglehuken, Whales head, Fox nose og lingnende.

Man kan dermed på bakgrunn av dette si at menneskene var avhengig av dyrene på Svalbard, ikke bare for å få ekspedisjonen til å lønne seg økonomisk, men også for å tilpasse seg de arktiske forhold. Menneskenes liv var avhengig av dyrenes, selv om bildet kan fortone seg slik at mennesket rådet på alle plan. Men Svalbards natur og dyreliv førte med seg en styrke og estetikk som preget fangstmennene i deres mentale tilstedeværelse. På mange måter tapte dyrene kampen mot menneskene på Svalbard, og et Svalbard uten de arktiske dyreressursene ville neppe blitt et interessant område for folk før gruvedriften tok til på begynnelsen av 1900-tallet. Men dyrene var der, og mennesket gjorde seg avhengig av dem slik at Svalbard med sin natur og sitt klima i det minste gav mennesket betydelig motstand.

Restene etter en russisk fangststasjon i Keilhaubukta. Ill. etter Conway 1096

Forfatter

Marianne Utne Nilsen er cand.philol. i arkeologi og førstekonsulent ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

Konservering i nordlys

– behandling av arkeologisk jern i hydrogenplasma

Det arkeologiske jernet har alltid vært et stort problem for museer og samlinger. Gjennomrustede gjenstander har smuldret bort, og bare det beste har kunnet la seg bevare. Men nye metoder gjør det mulig å stoppe korrosjon og få gjenstandene stabile. Fysikk og teknologi er på vei til å overta i konserveringen. Er konserveringsfaget da på vei til å bli en vitenskap og håndverket på vei ut?

Tekst Jørgen Fastner

RUSTENT JERN

At jern ruster, vet alle som har gammel bil eller sykkel. Mange vet også hvorfor, men hvordan jern ruster er det straks vanskeligere å forstå. Jern finnes ikke som et rent metall i naturen, men som ulike sorter av malm, som etter energikrevende prosesser foredles til jern og stål. Gjenstander som havner i jorden og blir "arkeologiske" går inn i en prosess som vil ende opp med en ny "jernmalm". Omdannelseshastigheten for reaksjonen er avhengig av det omgivende miljøet, dvs. vann, oksygen, surhetsgrad og tilstedeværelsen av salter.

Etter en arkeologisk utgravning står museet ofte med en rekke gjenstander av jern hvor nedbrydningsgraden varierer sterkt, men hvor

den opprinnelige form er bevart og dermed gjenstandens kulturhistoriske verdi. Aktive nedbrytningsprosesser er satt i gang, og det er museets jobb å stanse disse slik at gjenstanden kan brukes innen forskning og formidling. Dette har vært en kjent problemstilling så lenge det har eksistert arkeologiske samlinger, og man har etter beste evne forsøkt å stoppe den pågående "forrustning" av jernet. Gjenstandene er blitt kokt i linolje og voks, rensset for rust med syrer, elektrokjemi og elektrolysebehandling, eller man har glødet gjenstanden ved høy temperatur for å dampe bort skadelige salter. Mange gjenstander har vært gjennom en tøff behandling hvor mye informasjon har gått tapt, men gjenstanden er tross alt blitt reddet fra total nedbrytning. Den samme konflikten har vi i dag; – hvor mye kan vi tillate oss for å bevare gjenstanden uten at viktig informasjon går tapt?

Lite har skjedd siden Hjalmar Appelgren i 1896 publiserte sin artikkel "Kreftings metod för rengörning och konservering af metallsaker" i tidsskriftet Finskt Museum. Problemstillingen var den samme som i dag, men vi har ennå ikke funnet en tilfredsstillende løsning – og tatt den i bruk.

HVORDAN STOPPES RUSTPROSESSEN?

Korrosjon av jern er en omdannelse (oksidasjon) av det rene metallet til ioner og elektroner. Nedbrytingen starter når gjenstanden blir utsatt for oksygenet i luften, hydrogenioner, vann (fuktfilm) og salter. Fire delprosesser må foregå samtidig for at korrosjonen skal starte: oksidasjon, reduksjon, elektrontransport og ionetransport. Blokkere bare en av disse prosessene vil korrosjonen stanse. Oksygen fra luften eller hydrogenioner fra et surt miljø må til for at jernet skal oksidere. Vann, eller bare en usynlig fuktfilm, skal til for at ionene kan vandre på metallets overflate mellom anode- og katodeområder. Salter gir ledningsevne i fuktfilmen og kan selv trekke til seg fukt fra omgivelsene – nok til å starte den elektrokjemiske prosessen. Det lyder enkelt, men er det langt fra. På museene konsentrerer vi oss om å fjerne eller redusere mengden av salter, samtidig som vi ved oppbevaring i rom med lav luftfuktighet og gjennom overflatebehandlinger med voks eller lakk forsøker å redusere påvirkning fra omgivelsene og håndtering.

Elektrolytisk rensning fjerner alle korrosjonsprodukter, men kan dermed også fjerne den originale overflaten, samt eventuelt innlegg av annet metall. Gløding ved høy temperatur fjerner de fleste salter og bevarer korrosjons-

Plasmaanlegget på Viborg Amts Konserveringsværksted i Danmark drives av Lars Møller Andersen og Ove Madsen.

lagene, men i prosessen blir metallstrukturen endret og metallurgisk informasjon går da tapt. Utvasking av salter kjemisk tar ofte måneder eller år. Det er imidlertid ingen garanti for at de skadelige saltene er omdannet eller fjernet. Dette ser vi når de konserverte gjenstandene fortsetter med å korrodere i magasinet eller i utstillingen.

Museet har få eller ingen partnere i industrien som stiller de samme krav til bevaring av en nedbrutt gjenstand. Det er mye enklere, sikrere og billigere å skifte ut delen med en ny, enn å bevare den gamle. Dette er en av årsakene til at det har skjedd lite innenfor jernkonservering på museene, hvor ressurser til forskning og utvikling har vært begrenset sammenlignet med mulighetene man har i industrien.

KONSERVATOREN BLIR FYSIKER

Men noe er i gang med å skje! Under konservering av funnene fra regalskipet Wasa tok man i bruk en metode hvor gløding av kanoner og kuler ble foretatt i en atmosfære av hydrogen. Man ønsket her å oppnå det samme som ved fremstilling av jern, nemlig at korrosjonen gjennom en reduksjonsprosess ble omdannet til nytt jern. Metoden virker, og også andre gasser med reduserende virkning har vært brukt. Ulempen er at den høye temperaturen ødelegger gjenstandens metallurgiske informasjon.

Under elektrolytisk rensning av jern dannes knallgass, en blanding av hydrogen og oksygen. I dannelsesøyeblikket virker hydrogenet sterkt reduserende på korrosjonsproduktene som omdannes til fritt jern eller magnetitt. Men fordi elektrolysen skjer i en vandig oppløsning, elektrolytten, og hydrogen-gassen danner bobler på gjenstanden, vil boblene fysisk sprengte av korrosjonslagene som forsvinner til bunns i badet sammen med eventuelle deler av den opprinnelige overflaten. For å bevare informasjonen i gjenstanden må reduksjonsprosessen altså skje ved en akseptabel lav temperatur og i en gassformig atmosfære hvor utvikling av gasser ikke bryter ned en porøs overflate. En løsning på dette kan ligge i ionisering av hydrogengass i et elektrisk felt, også kalt plasma. Hydrogenplasma består av frie elektroner, hydrogenioner samt atomar hydrogen. Partikkelhastigheten er stor, og det er de frie elektroner og det atomare hydrogenet som virker sterkt reduserende på gjenstanden. Nordlyset er et eksempel på ionisering av gasser som bestråles av elektriske felter fra solen, og hvor farven varierer etter hvilke gasser som ioniseres. På laboratoriet kan plasma også dannes under påvirkning av høyfrekvente radiobølger.

KONSERVERING I HYDROGENPLASMA

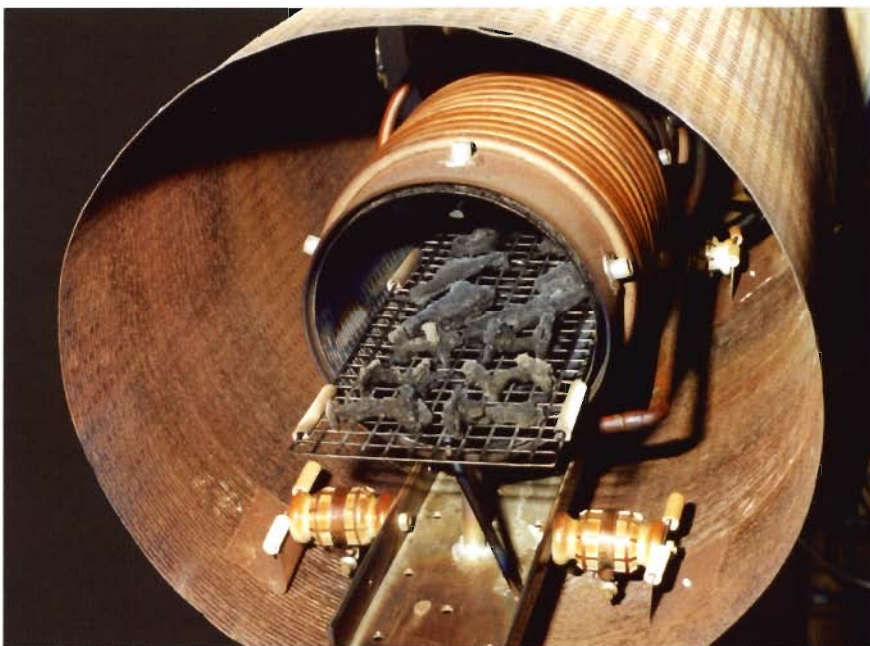
Interessen for å ta i bruk plasmareduksjon innen konservering startet på 1970-tallet. Det ble bygget flere mindre anlegg for å kunne drive forsøk med metoden. Innenfor Norden ble den første apparaturen konstruert av Anker Sjøgren, som på dette tidspunktet var student sammen med artikkelforfatteren ved Konservatorskolen i København. Sjøgren bygget senere et nytt og forbedret anlegg ved Konservatorskolen og stod også for oppbyggingen av apparaturen ved Nationalmuseets

Bevaringsafdeling i Brede, Danmark. Metoden gav lovende resultater, men den ble ikke tatt i bruk til rutinemessig konservering av arkeologisk materiale. Investeringskostnadene forhindret flere fra å se på metodens anvendelse, selv om firmaer i Sveits og Tyskland kunne tilby ferdige anlegg til konserveringsformål.

I 1997 lyktes det for Viborg Amts Konserveringsværksted (VAK) i Skive, Danmark, å skaffe midler til oppbygning av et plasmaanlegg etter Anker Sjøgrens konsept. Formålet var å kunne anvende metoden til rutinemessig konservering av arkeologisk jern. I de tre årene som har gått, har metoden gitt oppsiktsvekkende gode resultater, men den har samtidig endret ved den tradisjonelle oppfatningen av hva som skjer under plasmabehandling av jern. Man forestilte seg tidligere at kloridioner fra skadelige salter ble frigjort fra gjenstanden og transportert vekk via det elektriske feltet. Saltsyren som ble

*Øverst:
Reaksjonskammeret hvor
gjenstandene er plassert
inne i katoderøret.*

*Nederst:
Hydrogenplasmaen lyser i
reaksjonskammeret hvor
de arkeologiske
gjenstandene ligger.*

Utvasking av salter skjer i en 0,1 molar oppløsning av natriumhydroxid. Etter få minutter trenger saltene ut i badet og ses som grønne skyer rundt gjenstandene. De grønne ferrosalter er oksidert av luften til oransjebrune ferrisalter.

dannet i kontakt med hydrogenionene ble så pumpet vekk. Det ser nå ut til at størsteparten av kloridene forblir i korrosjonslagene som jernklorid, og der lar de seg lett vaske ut etter plasmaprosessen.

DE FARLIGE KLORIDER

Til forskjell fra ubehandlet arkeologisk jern, hvor utvasking av klorider er en tidkrevende prosess som ikke fjerner alle salter, er plasmabehandlet jern ytterst lett å vaske kloridene ut fra. I korrosjonsprosessen vil volumet av en gjenstand forandre seg, og det ser ut som om den vokser for eventuelt å sprenges i slutten. I reduksjonsprosessen skjer det motsatte, men i stedet for å krympe blir korrosjonslagene porøse. Samtidig ser det ut til at kloridene ender opp som lettoppløselig jernklorid. Dette ses ved utvaskningen av det behandlede jernet, hvor væsken umiddelbart farges grågrøn (ferrosalter) rundt gjenstandene, for så etter en stund å skifte farge til rødt-orange-gult (ferrisalter) når oppløsningen påvirkes av oksygen i luften. Måling av utvanningsbadet viser på kort tid høye konsentrasjoner av klorid, mengder som normalt først ville være vasket ut etter flere måneders behandling. Kontroll av den behandlede gjenstand skjer i fuktkammer. Der vil ny korrosjon bli synlig om det fortsatt finnes skadelige salter. Test viser negative resultater etter bare timers behandling i hydrogen-plasma. Gjenstanden er blitt stabil!

Et sentralt spørsmål ved konservering av arkeologisk jern er nemlig når gjenstanden kan regnes for å være stabil. Det betyr at ny korrosjon ikke vil ta til under normale oppbevaringsforhold. Måling av utvanningsbadets innhold av klorider gir svar på når metoden ikke klarer å få ut flere salter, men sier ikke noe om hvor mange bundne klorider som fortsatt finnes i gjenstanden. En gjentakelse av plasmabehandlingen med etterfølgende utvanning og måling viser at nye klorider er frigjort, men likevel i betydelig mindre omfang. Forsøk og analyser må til for å kunne vurdere behandlingstiden i plasmaen og lengden av den etterfølgende utvanningen.

Resultatene som ble oppnådd ved VAK er bemerkelsesverdige, ikke minst med tanke på at laboratoriet ikke er knyttet til et universitet eller forskningsinstitusjon. Tre års arbeide med metoden har gjennom praktiske forsøk og observasjoner vist at det kan være mulig å stabilisere arkeologisk jern på en rasjonell måte uten å ødelegge viktig informasjon i materialet. Temperaturen holdes under 275 grader og vil kunne komme lavere med mer effektiv kjøling. Det som gjenstår, er å dokumentere og bekrefte teoriene gjennom analyser av korrosjonslagene før og etter prosessen, samt se på de gassene som dannes i plasmaen.

PLASMA-APPARATURET

Anlegget som er bygget opp på VAK består av tre hovedelementer; et reaksjonskammer, vakuum- og gassreguleringsdel samt strømforsyning. Reaksjonskammeret er et vakuumkammer med en katode/anode-oppstilling. Anoden ligger som et ytre element rundt en rørformet katode som plasmaen konsentreres i. Gjenstandene ligger på et gitter inne i dette

røret, og gitteret kan forbindes til katoden for å la gjenstandsmaterialet bli en del av denne. Kjøling av systemet skjer gjennom et spiralformet kobberrør rundt katoden. Vakuum- og gassreguleringsdelen sørger for å holde trykket (vakuum) på det ønskede nivå samtidig som mengden av tilført hydrogengass styres. Gassflasker med hydrogen er plassert i et utvendig rom og gassen føres inn via rør. Strømforsyningen kan levere opp til 2000 V likestrøm i området mellom 0-3 A. Høy-spennning og blandinger med hydrogengass kan ved feil håndtering være farlig og forårsake alvorlige ulykker. Sikkerheten ved drift av anlegget er vesentlig for at metoden kan brukes rutinemessig, og anlegget på VAK er konstruert således at feilbetjening ikke kan gi mulighet for uhell.

Katodeelementets størrelse må være tilpasset gjenstandsmaterialet som skal behandles. Vanligvis er sverd den største metallgjenstanden som finnes ved forhistoriske utgravninger, en gjenstandstype som vil by på praktiske problemer ved utformning av katode- og anode- element. Dette kan overvinnes, men katodearealet vil sette rammen for hele anleggets dimensjonering og dermed den totale kostnaden. Reaksjonskammeret på VAK har en total lengde på 85 cm som gjør det mulig å behandle størsteparten av det aktuelle materialet, men med unntak av hele sverd.

TRØNDESK JERN OG FREMTIDEN

Under et studieopphold på VAK høsten 2000 ble metoden prøvd ut på arkeologisk materiale fra Trøndelag. Store kloridmengder ble frigjort i løpet av få timer, og gjorde artikkelforfatteren stum av beundring for resultatet. I løpet av oppholdet ble spørsmål stilt og nye ting prøvd ut. Mot slutten av plasmabehandlingen ble hydrogengassen kuttet ut og prosessen fortsatte med maksimal spenning på katoden. Dette gav enda større kloridmengder enn tidligere, og spørsmålet var om det trønderske materialet inneholdt mer klorid enn det materialet man tidligere hadde kjørt metoden på. En sammenlignende kjøring med kjent materiale gav samme resultat og avkreftet dermed teorien om de ekstreme kloridmengder i jern i Norge. Spørsmålet var nå om de ikke-elektrisk ledende korrosjonslag ville bli ledende i plasmaen og få kontakt med katoden. Ville reduksjonen for eksempel finne sted helt uten tilførsel av hydrogen, men kun under påvirkning av den høyspente katoden? Forsøket ble gjort rett etter studieoppholdet var slutt. Svaret kom på e-mail'en, – det virker!

Skulle Vitenskapsmuseet få mulighet til å bygge opp et anlegg for plasmabehandling av arkeologisk jern, vil det bety en vesentlig forbedring i forhold til dagens metoder samtidig som behandlingstiden vil bli dramatisk redusert. Anlegget vil bli det første anvendt på arkeologisk materiale i Norge. Sammen med andre institutt ved universitetet vil det være store muligheter for en videreutvikling av metoden slik at man endelig kan si: Nå er jernet stabilt!

Forfatter

Jørgen Fastner er teknisk konservator ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

Fra Østersjøen til Svartehavet –

skandinaviske båter over land og vann på den østeuropeiske sletten

Vi nordmenn forbinder langferd i skip og båt med kysten og havet, men virkeligheten er at elvene har spilt en vel så stor rolle i historien. I fjelland som Norge er elvene korte og stride, mens det meste av jordens kontinenter er flatere, og gjennom dem renner rolige elver, fra små åer til mektige floder, brede som fjorder. For å nå eventyrlandene øst i Middelhavet seilte skandinavene farlige farvann rundt Vest-Europa. Men det fantes en annen sjøvei, den korteste mellom Østersjøen og Svartehavet/Middelhavet: elvene i austerveg, over den østeuropeiske sletten. Denne veien var heller ikke uten farer og vansker, men farvannet var lunere. Vi vet at skandinavene, først og fremst svenskene, reiste denne veien i vikingtiden.

Kartet viser utbredelsen av båtgravene.

Tekst Anne Stalsberg

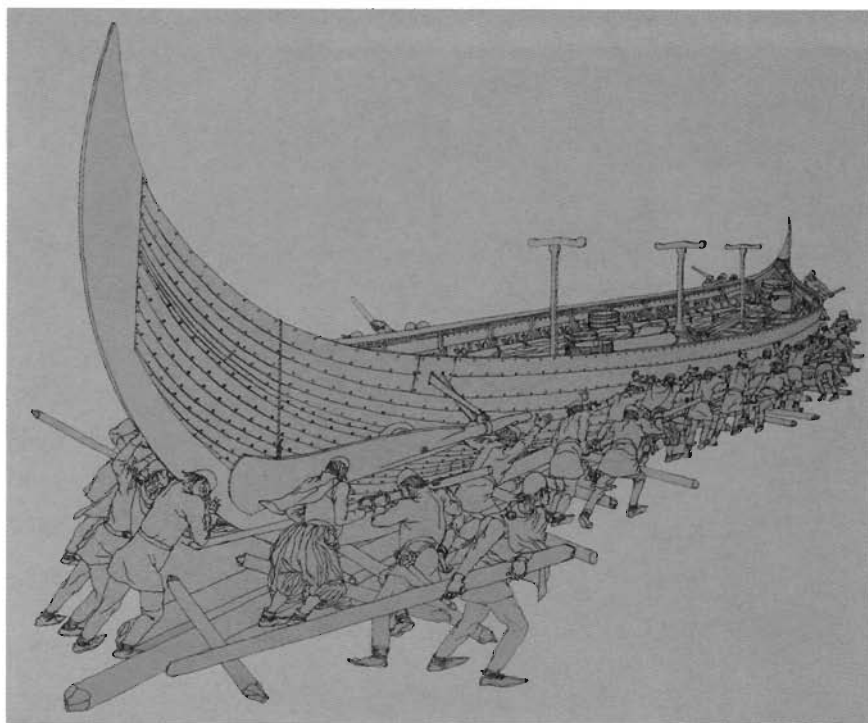
Elveveiene i austerveg førte ikke bare til Svartehavet og keiserbyen Byzans (Miklagard) og videre til Det hellige land (Jorsalaland), men de bandt sammen land og folk på den store østeuropeiske sletten sammen. Ved elvene lå bosetningen. Det gammelrussiske riket oppstod langs aksene Volhov–Kiev med storfyrstens sete i Kiev, og ved bulgarernes rike, Volga-kneet, var det mye som lokket. Blant annet kunne man skaffe seg slike kostbare saker som er vanskelige å få tak i i Norge, slik Olav Haraldsson bestilte av handelsmannen Gudleik som skulle til Holmgard.

Skandinavene var velkjente langs Volhov til Novgorod, videre østover langs Volga og sørover langs Dnepr og dens sideelv Desna. Det hele begynte på 800-tallet da skandinavene drog østover til Volga-Bulgaria der de kunne få tak i arabiske sølvmynter som araberne brakte dit fra Sentral-Asia – på ørkenens skip, kamelen. Volgaferdene opphørte mot slutten av 900-tallet da det var slutt på arabernes sølv og Volga åpenbart ikke kunne lokke med annet. Ferdene langs Dnepr begynte sent på 800-tallet, og er arkeologisk belagt til tidlig 1000-tall, men skandinavene fortsatte å reise der iallfall til 1100-tallet, da de ikke lenger tjente i keiserens livgarde i Byzans. Med mongolenes erobring i 1240 ble det slutt på ferden forbi Novgorod (Novgorod ble ikke tatt av mongolene). Det er mange skandinaviske funn som vitner om disses nærvær i austerveg.

FARVANN OG FARKOSTER

Det er ingen uvanlig oppfatning både hos leg og lærd utenom Russland og Ukraina, at varjagene gikk ombord i sine skip og seilte i austerveg, avbrutt av drageid der de måtte slepe skipene over land. Det vitner om manglende kjennskap til farvannet, som på seilingsleia i austerveg veksler mellom mektige floder, grunne elver med uforutsigbare sandgrunner, stride stryk og tørt land. Seilas på de store flodene var ikke noe problem for skip. Men for å komme inn på den østeuropeiske sletten, inn i det gammelrussiske riket, måtte varjagene opp elver med stryk: Volhov, Narva, Daugava, Dnepr. Snorre Sturluson visste at lenger enn til Aldeigjuborg /Staraja Ladoga, kunne ikke skip seile, han forteller flere ganger at dit seilte nordmennene, eller at derfra seilte de i skip. Aldeigjuborg var siste elvehavn før strykene der elvebåtene ble slept gjennom av pramdragere som gikk langs elva. I Dnepr var det inntil 1928 syv farlige stryk, som ser ut til å ha krevd spesielle båter.

*Båtslepere. Tegning etter
Vikingene, J. W.
Cappelen forlag 1968*

Som om ikke dette er nok, var det mellom elvene drageid som kunne være over 30 km lange. Det er langt å dra en tung båt, for ikke å si et skip. I de øvre løpene var elvene grunne med uforutsigbare sandbanker.

Dette vekslende farvannet krevde tilpassede båter: de måtte være lette for å slepes over land, grunne for å seile på grunne elver, og både sterke og lette for å slepes eller seiles gjennom strykene. Kort sagt, vi kan uten videre slå fast at sjøgående vikingskip aldri har krysset den østeuropeiske sletten.

Den danske båtspesialisten Ole-Crumlin Pedersen har resonnert seg frem til at det skulle være mulig å ta seg frem hele veien fra Østersjøen til Svartehavet i en opptil 16 meter lang, lett, klinkbygget båt. Men selv det er en tung bær å slepe mange kilometer over land.

Forsøksseilaser, som for eksempel med den forninskede Gokstad-kopien "Havørn" og de svenske klinkbygde båtene på 8-9 meter, har i realiteten svært begrenset verdi, fordi vikingtidens elveveier ikke lenger finnes. Strykene er demmet ned av kraftverk, og det er bygget kanaler mellom elvene, og elver er gravd dypere. For å kunne vurdere hvor anstrengende reisene var og hvor lang tid de tok, må vi vite adskillig mer om disse hindrene.

Men har varjagene seilt egne båter hele veien? Vi har to kilder som sier noe om det, en bok skrevet i 948-952, og de skandinaviske båtgravene ved elvene som renner ut i Ladoga-sjøen, ved Dnepr og Volga.

BÅTGRAVENE

En båtgrav er en grav der den døde har fått med seg en virkelig båt, eller en del av en båt som var bygget for å flytte og frakte. Det er ikke alltid like lett å se om det er en båt i graven. I en ubrent grav kan treverket være bevart, eller naglene ligger på plass slik at en kan grave frem avtrykket i bakken av båten, mens det krever

hell og en dyktig utgraver for å se sporene etter en bortrånnet båt uten jernnagler. Ille er det også når graven er brent og bare jernnaglene er bevart, fra en nevefull til flere hundre som ligger i uorden slik at båtens form og størrelse er umulig å se. Selv med svært få båttagler kan det være en båtgrav fordi bare en båtdele kan være lagt ned, naglene kan ha blitt borte da graven ble bygget osv., eller utgraveren har ikke samlet opp alle naglene. Det vil likevel være plass for skjønn ut fra funnforholdene, dokumentasjon og annet, hvilke graver man regner som båtgraver eller mulige båtgraver.

Det er ikke alltid lett å finne ut hva slags folk den døde i en grav stammer fra, men det er all grunn til å regne båtgravene som skandinaviske fordi de var utbredte i Skandinavia og i områder der vi vet skandinaverne var. På den østeuropeiske sletten hadde ingen andre folk denne gravskikken.

Jeg kjenner til i alt 29 graver som kan være båtgraver. Av disse er omkring 12 usikre fordi det er så få nagler og de gjerne er spredt rundt i haugmassen, der de kan ha havnet tilfeldig; mens omkring 16 er nokså sikre. Gravferden for den 29. er beskrevet av en araber som selv så det hele i Volga-bulgarenes rike ved Volgakneet i 922 e.Kr. Denne graven er dog ikke funnet.

De sikre båtgravene ligger ved elven Pasja som renner ut i Ladoga-sjøen fra øst. Fem-seks ligger på varjagenes gravfelt Plakun ved Aldeigjuborg/Staraja Ladoga, og ti-elleve i Gnjozdovo like nedstrøms for Smolensk ved øvre Dnepr – et digert fornminnekompleks med jordborger, boplass/by og opprinnelig kanskje fire tusen stryhauger. De mulige båtgravene fra Bolsjoe Timerjovo utenfor byen Jaroslavl ved øvre Volga må undersøkes nærmere før de kan regnes som båtgraver. Dessverre er det ikke funnet båtgraver sør for Gnjozdovo.

Naglene i seks av dem er undersøkt av den danske arkeologen Jan Bill. Han fant at naglene har stift med firkantet tverrsnitt, det vil si at de er baltiske eller slaviske, fordi man i baltisk og slavisk båtbygging i vikingtiden brukte nagler med firkantet stift, mens de skandinaviske hadde rund stift. Bill undersøkte fire graver fra Plakun og to fra Gnjozdovo. Båttaglene han så på fra bylagene i Staraja Ladoga hadde også firkantet stift. Dette er en svært viktig oppdagelse, for det betyr at varjagene brukte båter som var bygget i austerveg. Det er dermed en indikasjon på at varjagene kanskje ikke alltid slepte båtene over land, men skaffet seg nye båter ved neste elv, etter å ha fraktet lasten over land. Hvis lasten omfattet slaver for salg, gikk lasten selv og bar eventuelt annen last.

Det kreves undersøkelse av alle båttaglene i austerveg, for å se om noen båter likevel kan være skandinaviske. Her må det imidlertid føyes til at den fremste kjenneren av norsk forhistorisk båtmaterial, Arne Emil Christensen, har vært skeptisk til Bills påstand, og i 1995 kunne han konstatere at en samling nagler fra vikingtid, funnet på Geite, Levanger, Nord-Trøndelag, har firkantet stift. Følgelig må man forholde seg med et visst forbehold til Jan Bills slutninger.

*Avtrykk av båt under
utgravning i Surnadalen.
Foto A. Stalsberg*

KEISERENS BERETNING OM VARJAGENES BÅTER

Den byzantinske keiseren Constantin VII skrev i 948-952 en hemmelig lærebok for tronarvingen: "Hvordan styre et rike." Der forteller han at ros, dvs. varjagene, kom ned til Kiev i egne båter, men der kjøpte de uthulte stokkebåter, flyttet årer, keiper og annet utstyr fra sine gamle stokkebåter over på de nye, og seilte gjennom de farlige Dnepr-strykene, for ved Svartehavet å sette på mast, seil og ror for å seile over Svartehavet til Byzants. Constantin gjengir en detaljert beskrivelse av hvordan varjagene tok seg fram gjennom de ulike strykene, ombord i båtene, eller ved å slepe båtene i vannet eller over land, mens de sammenlenkede slavene og mannskapet gikk over land. Constantins kilde har antageligvis vært en skandinaving, for alle fossene har to navn, et slavisk og et rus'isk – som er skandinavisk. Dessverre sier han intet om hvordan skandinavene tok seg tilbake opp til Kiev.

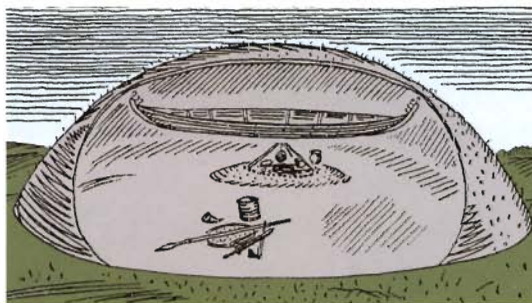
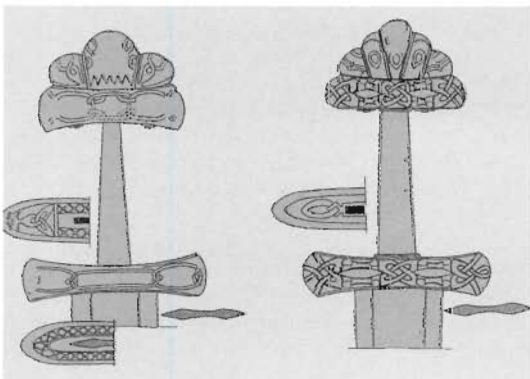
Constantins opplysning om at skandinavene kjøpte nye spesialbåter i Kiev er viktig, og det er naturlig å anta at det samme kan ha vært tilfelle ved andre kritiske steder for elvseilasen, dvs. ved drageid og stryk. Det hadde vært svært interessant å ha skandinaviske båtgraver i Kiev-området for å se om naglene kunne bekrefte Constantins opplysning.

Men Constantin gir også en annen vesentlig opplysning: skandinavene hadde stokkebåter da de kom til Kiev. Dette er viktig av to grunner: det viser hvilken stor feilkilde det er at vi bare har båter med jerndetaljer, ikke sydde båter som brenner helt opp. Og det viser at varjagene kan ha seilt hele veien dit i egne båter, for svearne (de fleste som reiste i austerveg var svear) kjente slike båter; de er funnet på flere gravfelter i Uppland fra 6.-11. århundre. Siden det var mulig å ta seg over Svartehavet (selvsagt langs land) i utspente stokkebåter, kunne varjagene ta seg over Østersjøen-Ålandsøyene og kysten av Finland. Men det trengs flere undersøkelser for å kunne hevde at så var tilfelle.

SLUTNINGER

Den ene skrevne kilden og de hittil undersøkte arkeologiske funnene viser ikke at varjagene seilte på den østeuropeiske sletten med skandinaviske båter, tvert om, kildene viser at de ikke gjorde det.

Sverdene som ble funnet i Dnepr-strykene.

Båtgrav fra Ust'-Rybezjna.

Det betyr ikke at de skandinaviske båtene ikke var gode nok, men de var delvis tilpasset annet farvann. Skandinavene kom ikke til ukjente veier, de var ikke pionerer, for elvene var urgamle, velkjente, mye beferdede samferdselsveier. Skandinavene kunne bare slå inn på rutene, følge ferdselsreglene, skaffe seg tilpassede båter, benytte seg av de trekonstruksjoner som må ha vært der for å lette sleping over land.

□

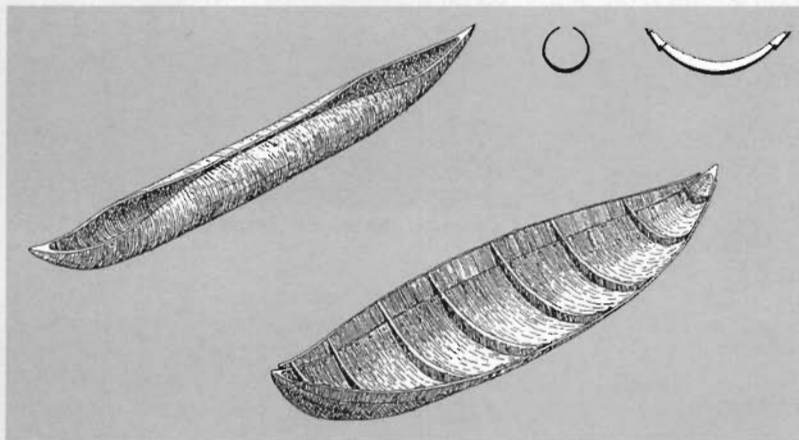
UTSPENDTE STOKKEBÅTER

Constantin kalte båtene monoxylon, dvs. "enstokk", eller stokkebåt. Dette har voldt selv kyndige arkeologer i vest problemer, for varjagene/vikingene kan jo ikke ha seilt i noe så simpelt som stokkebåter. Det er imidlertid ingen grunn til å se ned på disse båtene.

Russiske forskere har ikke tvilt på at det dreier seg om utspente stokkebåter, gjerne med påsydde bordganger, og at det antageligvis ikke var nagler i dem. Det er en komplisert båttype som er kjent fra nord-Russland, Finnland, sør-øst-Asia, nordøstre og sørligste Sør-Amerika, nordvest-Amerika foruten Sverige (Uppland, 6.-11. årh.) og Danmark (Bornholm 1.-4. årh.). Ole Crumlin-Pedersen har diskutert seilasen gjennom Dneprstrykene ut fra utspente, uthulte stokkebåter som ennå brukes i stryk i Sør-Amerika.

I Finland ble treet hugget om høsten, lå i skygge vinteren over, hulet ut så den så ut som en ertebeleg, lagt over ild, fylt med varm tjære, og så forsiktig spent ut til båtform. De ble utstyrt med spanter, og ekstra skvettbord ble sydd på. Resultatet var en sterk båt med glatt, rund bunn som ikke heftet seg fast på grunt vann og dessuten tok seg godt fram i stryk. For å styre en slik båt, må båten ha større fart en strømmen. Derfor stod det en rorskar i hver ende mens roerne rodde på harde livet. I tillegg var båtene ekstremt lette, 12-13 kg per meter båtlengthe, omkring halvparten av en klinkbygd eikebåt. Dermed var de bedre egnet til å fraktes over land.

Av og til gikk det ikke bra. Under byggingen av kraftstasjonen i Dnepr i 1928 ble det funnet en bunt fine sverd fra 900-tallet på elvebunnen. Dessverre vet vi ikke hvilket språk han bannet på, våpenhandleren.

Mytar og førestillingar omkring ei gravrøys

På garden Osnes i Ulstein kommune på Sunnmøre ligg ei stor gravrøys. Det er Oshaugen, som er 45 m i diameter og 5-6 m høg. Frå røysa er det flott utsyn mot havet og den ytre skipsleia, der ein kan sjå Hurtigruta segle forbi. Langs den ytre skipsleia på Sunnmøre ligg fem andre liknande storhaugar, det vil seie over 30 meter i diameter, som er frå tida om lag 300-400-talet etter Kristus. I tillegg kjenner ein til fem andre som i dag er rydda bort.

Tekst Frode Pilskog

Det er ikkje berre storhaugane som gjer at dette området merkar seg ut i denne tidsbolken; funnmaterialet frå Sunnmøre er særst rikt på gull. Men for arkeologar er det ikkje berre dette materialet som er interessant. Teoretiske endringar innanfor arkeologien har ført til at ein i dag er open for å fokusere på eit uttal av meiningar og førestellingar knytt til kulturminne. I ein slik samanheng er det ikkje berre dei opphavlege meiningane som er interessante, men òg dei førestellingar og meiningar som vert uttrykt i dag. Det er difor

interessant å kunne få fram mangfaldet av forteljingar og førestellingar som er knytt til denne gravrøysa.

ANTIKVARISKE OG ARKEOLOGISKE FØRESTELLINGAR

Det er vanskeleg å finne noko om Oshaugen i skriftlege kjelder frå før 1800. I Hans Strøm si beskriving av Sunnmøre frå 1766 vert ein del gravhaugar og bautasteinar i området omtala, men ikkje Oshaugen. Den fyrste skriftlege omtalen av gravrøysa er Lorentz Klüwer si antikvariske reiseskildring frå 1823. Her fortel Klüwer at det ved foten av Oshaugen låg ein steinlagt sirkel. Frå sirkelen gjekk det ein steinlagt veg, der han ved enden av vegen meinte å sjå restar av bygningar. Tolkinga vart eit par år seinare kommentert av ein av grunnleggjarane til Bergen museum, biskop Jacob Neuman.

Neuman trudde ikkje på Klüwer si tolking om at det skulle ha stått bygningar her. Dette fordi steinrestane var for små. Biskopen tolka denne om lag 30 m lange steinsette vegen frå gravrøysa fram til ein stor steinlagt sirkel som at det her har vore ein tvikamp. I tvikampen tenkte Neuman seg at begge dei kjempande har falle; "den steensatte vei fra fotringen førte hen til det dobbelte monument, der skulde vidne for efterverdenen om begges taperhed og begges fald; og saaledes var da gaaden løst". Ut frå denne tolkinga forventar Neuman at Oshaugen "skjulte i sine Steendynger en Jarls

*Nærbilete av Oshaugen. I toppen kan ei sjå spor etter dei tidlegare utgravingane.
Foto F. Pilskog*

- og maaske da tillige hans Modkæmpers Gravurne". På si fjerde visitasreise i Ulstein valte biskopen i august 1837 å setje i gang ei utgraving av Oshaugen.

På den tida budde folket på Osnes på eit sentralt tun. I 1869 hørde i alt 43 hus med åtte naust og seks sommarfjøs til tunet. Dei som budde her, hadde forskjellige teigar som dei dyrka på. Frå denne garden henta biskop Neuman arbeidskraft då han byrja utgravingane. Ifølgje biskopen var dei lokale bøndene interesserte i utgravingane, "saa samledes de om mig, forsynede med Hakker og Græv og Jernstøre og Spader og Skuffer".

Biskopen var ein travel mann, så han måtte reise vidare den same dagen. Resten av gravearbeidet overlet han til den lokale presten Andreas Hofgaard Wisnæs. Ein lokal lærar og folklorist, Martin Bjørndal, intervjuar i 1909 Otto Jetmundson, som var oppvaksen og budde på Osnes. I 1909 var Otto ein eldre mann som kunne fortelje mykje frå kva som hadde hendt før i tida. I intervjuet nemner han så vidt utgravinga av Oshaugen. Om biskop Neuman seier han "han sad da paa en stol og gav sine befalingar medens folket arbeidede". Så det var nok lokalbefolkninga som gjorde det meste av gravinga.

Fram til rundt 1860 vart det grave i Oshaugen med ujamne mellomrom. Arkeologen Nicolai Nicolaysen melde at gravinga vart avslutta rundt 1860 og at det "fandtes paa bunden et lidet hellesat rum med overligger, hvorunder der kun var jord". Sjølv om lokalfolket meinte dei ikkje fann noko særleg, vart det rundt 1858 funne ein gullfingerring. Ein er ikkje sikker på om gullringen stammar frå grava, eller om ringen er funne i nærleiken av ho. Gullfingerringen vart av arkeolog og skulelærar Bendix Bendixen datert til eldre jernalder. I seinare tid har arkeologen Kent Andersson datert gullringen til tidsbolken 310-375 e.Kr. Dette stemmer bra med dateringane av andre storhaugar på Sunnmøre. Akkurat denne varianten av gullringar er faktisk så sjeldan at det berre er funne to slike ringar i heile Norden. Den andre er funne i ei grav i Uppsala.

Frå sin antikvariske reiseomtale kunne Bendix Bendixen i 1881 fortelje at den steinsatte veggen og sirkelen som låg ved Oshaugen no var rydda bort; "kun en eneste sten laa nu paa sin plads".

TIDLEGARE GENERASJONAR SIN BRUK OG FORSTÅING AV OSHAUGEN

I 1911 skreiv arkeologen Håkon Schetelig ein artikkel om førestellingar kring gravhaugar. Her nemner Schetelig at det blant folk finst ei førestilling om at gravhaugar skjuler kostbare ting. Denne førestillinga er så utbreidd og "saa fast at det ikke sjelden maa tas hensyn til den ved utskiftninger og lignende retslige avgjørelser". Dette kan ein òg sjå ved Oshaugen. I 1869 vart det sentrale tunet på Osnes utskifta. I skiftedokumentet frå Osnes står det blant anna at: "Opsidderne forbeholder sig sin gamle Ret til at tage Sten i Oshaugen, ligesaa forebeholder de sig sin Andel i de Oldsager og Kostbarheder der muligens maatte findes i bemeldte haug."

Gardstunet på Osnes. Teikninga er laga etter gamle kart, samt samtalar med slektningar etter dei som budde her. Teikning P. F. Waage

Her kan ein sjå at ein del av førestellingane kring, og bruken av gravrøysa, er nedfelt i eit offisielt dokument. I tillegg til førestillinga om at gravrøysa inneheld "kostbarheder", kan ein også sjå at Oshaugen vart nytta på ein annan måte. Ein ser at det er sedvane å ta stein frå Oshaugen, og at dette vert sett på som ein ressurs.

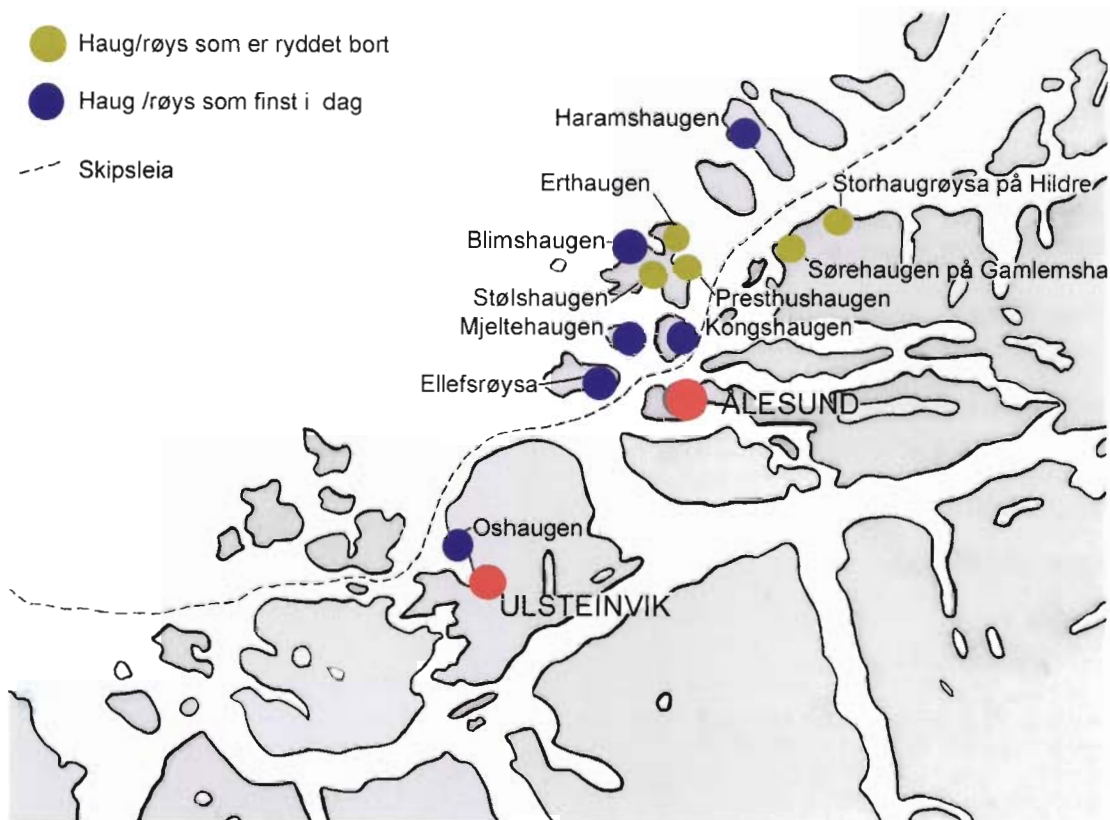
Tradisjonen med å ta stein frå Oshaugen fortsette til langt ut på 1900-talet. Denne tradisjonen førte ikkje berre til at den steinsatte veggen og sirkelen vart fjerna. Utnyttinga av steinen frå gravrøysa fekk og andre konsekvensar.

Oshaugen ligg på ein bergknaus mellom to badestrender. På jorda bak begge strendene har ein funne restar etter førhistoriske åkrar og stolpehol etter hus.
Foto F. Pilskog

Kartet syner korleis dei store gravhaugane frå romartid ligg langs leia. Teikning etter Bergljot Solberg 1984

ENDRINGAR SOM BRUKEN AV OSHAUGEN FØRTE MED SEG

Utnyttinga av Oshaugen som ressurs for veitesetjing førte til store endringar i landskapet. På marka ovanfor Oshaugen er det i dag eit grønt, dyrka område, som vert nytta som treningsfelt for forskjellige fotballag. Folk som har vakse opp på Osnes kan fortelje at dette området er kalla Osnesmyra, då det berre var myr her før i tida. Midt i myra var det ei tjønn, Djupetjønna, der ein om vinteren kunne gå på skøyter. Myra vart bråten opp for hand av ein av dei tidlegare grunneigarane som grov ned ei mengde med veiter (dreneringsgrøfter) på kryss og tvers. Steinen henta grunneigaren frå Oshaugen, då dette var enklare enn å gå heilt ned til fjøra.

I samband med dette arbeidet vart det og gjort ein del arkeologiske funn. Folk som har vokse opp i området kan fortelje om funn av både flatmarksgraver og kokegroper. Historisk interesserte folk i bygda tok vare på ein del av gjenstandane og sende desse til Bergen museum. På to stader i Osnesmyra vart det funne skjeiforma skraparar av flint, som ofte vert tolka som offer eller depotfunn og som knytter seg tidsmessig til yngre steinalder/bronsealder. I tillegg tok ein vare på ein del skiferoddar, som òg er datert til same tid. Den personlege kontakta mellom lokale interesserte og arkeologar ved Bergen museum, førte til at ein del forhistoriske funn har vorte teke vare på og sendt til Bergen.

TO FORTELJINGAR OM ALDER OG OPPHAV

Om opphavet til Oshaugen kan dei som bur i nærleiken av røysa fortelje fleire historier. Ei forteljing fortel at det var nokon som skulle gravleggje ein konge. Dei kom seglande inn

Ottavika. Etter at dei hadde gått i land, kvilte dei fyrst. Deretter bygde dei Oshaugen, som vart gravstaden for kongen. Personen som fortalde historia, kunne peike på det området der folka hadde kvilt. Her skulle det ha lege ein stor stein, som eit par år tidlegare hadde blitt fjerna av Televerket.

Denne forteljinga fortel ikkje berre om opphavet til Oshaugen, men òg om rørslelinjene i landskapet på 1800-talet. Då biskop Neuman kom hit, gjekk han i land i Ottavika. Her låg det ei stø (båtoppтрек) som heitte Kyrkjestøa. Neuman gjekk deretter opp på tunet (som vart fråflytta 1868–69), som låg akkurat der "kvilesteinen" låg. Denne strekinga er ein del av vegen frå den tidlegare prestegarden lenger sør og kyrkja som låg eit par kilometer lengre nord.

Ei anna forteljing om opphavet til Oshaugen, er knytt til steinsirkelen og den steinsatte vegen som Bendixen fortalde var fjerna i 1881. Nokre av dei som bur ved gravrøysa kan fortelje at ved haugen var det laga ein ring med helle rundt. Dette hadde vore ein holmgang. Holmgangen brukte dei når desse "store karane" slåss om kven som var den mektigaste. Her sloss dei til den eine var fallen.

Denne forteljinga stammar nok frå biskop Jacob Neuman, som byrja å grave her i 1837. Tolkinga av den steinsatte sirkelen som ein holmgang, var ein del av arbeidshypotesa til Neuman. Sjølv om dei fysiske restane etter den steinsatte vegen og sirkelen er fjerna, så lever førestellingane om desse vidare den dag i dag.

RØYSA SOM SKJULER KOSTSAME TING

På den vestlege sida av Oshaugen ligg det i dag

Gullring frå romartid som vart funne i Oshaugen. Foto Bergen Museum

ei større steinhelle. Steinhella kan vere overleggaren som Nicolaysen fortel om på 1800-talet, då han omtala grava som "et lite hellesatt rom med overligger, hvorunder der kun var jord". I dag kan ein sjå at det er folk som har prøvd å løfte opp denne steinen. Den dag i dag vert det snakka om at det ligg noko verdifullt under steinen. Førstillinga er såpass sterk at det finst dei som sniker seg inn til Oshaugen og prøver å løfte opp steinen utan at grunneigarane ser dei.

STOR LOKAL INTERESSE

Kvart år er det fleire skuleklasser som vitjar Oshaugen. Nokre av dei er frå lokale skular, medan andre kjem meir langvegs frå. Ved Oshaugen vert kunnskap om fortida formidla vidare til dei yngre generasjonane.

Denne artikkelen har òg synt oss at det finst ein heil del lokale forståingar og opplevingar av røysa i dag. Ein del av desse stammar frå tidlegare arkeologar si forskning, både frå biskop Neuman i 1837 og seinare arkeologar. Tidlegare bruk av landskapet har og vorte nedfelt i mytar og førestellingar kring Oshaugen. Desse er ein del av det kulturminnet som Oshaugen er. Ofte vert mytar og forteljingar kring kulturminne ignorert av arkeologar, til tross for at desse fengar lokalfolk si interesse for kulturminna. Kanskje ligg det her ei utfordring for arkeologar til å få dagens vitskaplege forteljingar med i dei lokale mytane og førestellingane omkring gravrøysa. Med dette kan arkeologar bidra til å skape nye opplevingar og førestellingar for framtidige generasjonar. Slik kan både komande generasjonar og kulturminna gå ei lang og spanande framtid i møte.

□

Forfattere

Frøde Pilskog er cand. philol. i arkeologi.

Flott 1700-talls kart over Trondhiems Stift

Christopher Blix Hammer (1720-1804) var generalkonduktør i Akershus stift og medlem av Det Kgl. Norske Videnskabers Selskap. Han arbeidet som landmåler og karttegner og skrev flere bøker om landbruksspørsmål og hagebruk. Han var også en ivrig amatørvitenskapsmann og samler. Hovedinteressene var botanikk og geologi, men han samlet også antikviteter. Ved sin død testamenterte Hammer sine samlinger til DKNVS sammen med en samling portretter han hadde fått malt av sine slektninger.

I Hammers samling finnes flere kobberplater som ble brukt til å trykke kart over landets stift (bispedømmer). Den ene av disse originalplatene, som dekker Throndhiems stift, dvs hele Norge nord for Dovre, ble i forbindelse med utstillingen som ble kalt «1700-tall» sommeren 1993, brukt til å trykke et nytt opplag av Hammers kart fra 1780.

Trykningen ble utført av kunstneren Knut Sveen i et opplag på 25 signerte og nummererte eksemplarer. Av hensyn til trykkplatene vil det ikke bli trykket flere eksemplarer av kartet.

Kartet måler 96 x 70 cm. Kartet kan kjøpes ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie til en pris av kr 1500,-.

Gammel klebersteinsindustri i Alpene

Stor rasblokk av kleber med spor etter gryteuttak, trolig fra 1700/1800-tallet, Valle di Campo i Valle Maggia, Sveits. Ikke ulikt norske kleberbrudd. Foto Per Storemyr

Produksjon av gryter og andre mindre objekter av kleberstein har vært en liten, men viktig næring gjennom store deler av norsk historie. Produksjonen kan følges tilbake til førromersk jernalder og enda tidligere, og fikk et stort oppsving under vikingtiden. Også i middelalderen og etter-reformatorisk tid har vi eksempler på produksjon og bruk av klebergryter. I enkelte deler av landet, som for eksempel Gudbrandsdalen, varte bruken til inn i moderne tid. Man kan få inntrykk av at bruk av kleber er typisk norsk – men er det slik?

Tekst Per Storemyr

Gryteproduksjonen i Norge er knyttet til de mange små kleberforekomstene spredt rundt nesten hele landet, og har i de fleste tilfeller karakter av bondedrift; dvs. at man utnyttet forekomstene til eget bruk og bare sjelden drev med eksport til andre deler av landet eller til utlandet. Vikingetidens oppsving er imidlertid knyttet til eksport, bl.a. har vi eksempler på handel med gryter og kar til Island, Danmark og Nord-Tyskland (Hedeby). Arne Skjølsvold går i sin bok *Kleberindustrien i vikingetiden* (1961) så langt som til å beskrive vikingetidens produksjon som en industri i form av høyt oppdrevet, effektivt håndverk i mindre grad beregnet til eget bruk.

Kleberstein er benyttet til gryter, kar og andre små objekter fra de tidligste tider i store deler

av verden – i Finland, Sverige, Alpelandene, Grønland, Amerika, India, Øst-Afrika, Midt-Østen, Egypt, Middelhavsområdet osv. Likevel har vi kanskje en tendens til å tenke på kleber som noe "typisk norsk". En årsak kan være at den norske klebergryte-"industrien" faktisk er stor i internasjonal sammenheng. En annen kan være at man under middelalderens kirkebyggeri, av mangel på andre egnede steintyper, tok i bruk kleberstein som et av de viktigste byggematerialene. Dette har vi få eller ingen eksempler på fra andre land.

Men produksjon og bruk av kleber er altså langt fra noe "typisk norsk". Fra andre perspektiver kunne man like godt si at det er noe "typisk italiensk", "typisk sveitsisk" eller "typisk egyptisk". Dette er fordi vi i disse landene har eksempler på produksjon og bruk som i omfang tildels overgår det norske materialet.

I dag er man i Norge kanskje mindre klar over at det har vært en meget betydelig klebersteinsdrift i de sydlige alpedalene fra de tidligste tider.

DEN GAMLE GRYTE-PRODUKSJONEN I VALCHIAVENNA

Under diverse besøk i Valchiavenna og Valmalenco i provinsen Lombardia i Nord-Italia har jeg i det siste fått anledning til å ta den gamle kleberproduksjonen her i nærmere øyesyn. Det som slår en i den lille byen Chiavenna er at det er kleberstein "overalt": De fleste vinduspuster, portaler og vannposter i gamlebyen er hugget i kleber – og kommer en inn på turistkontoret får en pene brosjyrer med bilder og beskrivelser av pietra ollare, det italienske navnet på kleberstein. Det største museet i byen er dessuten bygget opp omkring et stort romersk klebersteinsbrudd. Kleberstein var – og er – altså av stor viktighet for folk i denne delen av Italia.

Ifølge Rüttimeyer (1924) og Roberto Lucchinetti, en kunsthåndverker som i den senere tid har tatt opp igjen den gamle virksomheten og produserer gryter og småobjekter for salg, går historien til kleber-produksjonen i Chiavenna tilbake til bronsealderen. Men det var spesielt i romertiden at virksomheten fikk sitt oppsving. Da ble klebergryter fra Chiavenna viden kjent langt utenfor Alpene selv – eksporten gikk nordover via de romerske handels- og militærveiene over alpepassene, via garnisonsbyer som Vindonissa (Brugg) og Brigantium (Bregenz) og langt inn i dagens Tyskland. Særlig har man også gjort betydelige grytefunn i flere norditalienske byer (f.eks. i lagunen i Venezia). Produksjonen fortsatte uavbrutt og strengt regulert gjennom middelalderen, men fikk en brå stopp i 1618 da et stort steinras begravde mesteparten av den gamle byen Plurs (dagens Piuro) et par kilometer øst for Chiavenna. Plurs var det gamle senteret for kleberproduksjonen og med steinraset gikk ikke bare over 1000 menneskeliv tapt – også de

fleste håndverksateliér og "kleberfabrikker" ble tilintetgjort. Etter 1618 kom den tradisjonelle produksjonen langsomt i gang igjen, men gikk så inn for godt på 1850-tallet.

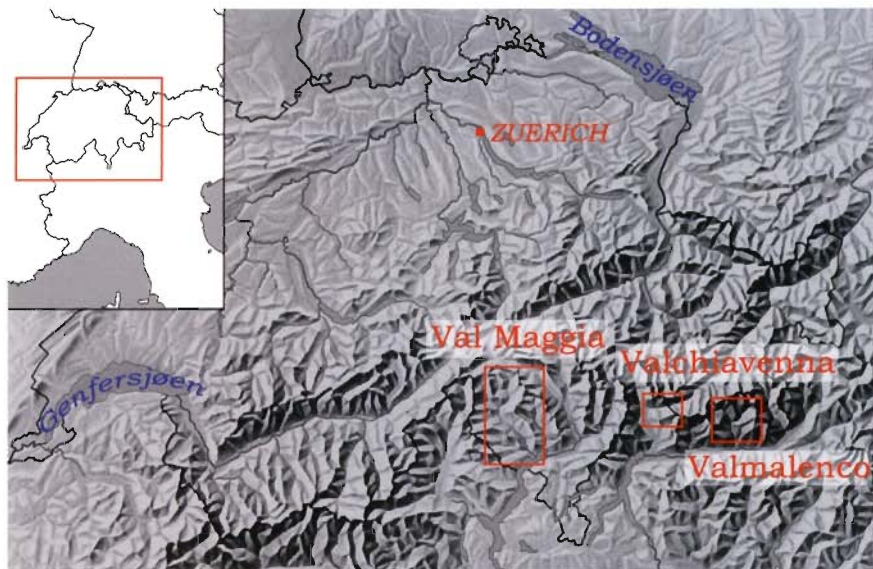
Det finnes mange brudd i de store serpentinit- og klebermassivene langs dalsidene. Roberto Lucchinetti kan fortelle om flere hundre innenfor et relativt begrenset område. De minste er på størrelse med et middels stort norsk "bondebrudd" i dagen, mens de største er gigantiske undergrunnsbrudd store nok til å romme en kirke. Gamle gryte-kleberbrudd av slik størrelse har vi ingen eksempler på i Norge.

Brytningsteknikkene i Chiavenna er imidlertid stort sett de samme som i norske grytebrudd: Generelt kan man si at brytningen foregikk ved å hugge ut omriset til en gryte i fjellsiden med hakker og så kile den ut. Man finner derfor de typiske "runde" bollelignende strukturene akkurat som i norske brudd. I tillegg finnes det mange eksempler på avlange og firkantede strukturer – dette er fordi man også benyttet kleberstein til andre typer objekter (oppbevaringsbokser for matvarer, kopper og glass, lamper, vaser, votivaltere etc.)

Som i norske brudd finner man i Valchiavenna nærmest alle typer kleberstein – fra hardere serpentinitaktige typer til bløt talkskifer. Selv om man i hovedsak utnyttet de mykere typene til gryter, er det påfallende at også relativt hard kleber forekommer til dette formålet. Dette er påfallende fordi man ikke ville forvente at hard kleber kunne benyttes i den spesielle romerske produksjonsprosessen. Etter transporten av gryteemner ned i dalen ble nemlig emnene lagt på dreiebenken. Et typisk pietra ollare ateliér lå i en liten steinhytte rett ved siden av en bekk. Vannet ble ført i kanaler til møllehjulet som drev en liten dreiebank på gulvet i hytten. Kleberemnet ble festet til akslingen ved hjelp av bek og så tok dreieprosessen til. Skulle man lage en gryte, dreide man først det ytre omriset og forsterket emnet med kobberbånd; deretter dreide man et smalt spor nær yttersiden nesten til bunns og tok den gjenstående delen ut ved hjelp av bøyde dreieverktøy. Slik fikk man en gryte – og kunne lage flere av det samme emnet alt etter hvor stort det var. Ofte ble grytene permanent forsterket ved hjelp av kobberbånd, slik at det også kunne festes en hank av kobber eller jern til.

Den raffinerte produksjonsprosessen ble fulgt av spesielle prepareringsmetoder for å tette porene i den dog lite porøse klebersteinen, og for å forsterke steinoverflaten. I følge Roberto Lucchinetti skulle gryten først settes inn med eggehvite, deretter tørke i to dager før den ble innsatt med olivenolje. Etter enda to dagers tørking ble det langsomt kokt en blanding av kjøtt, knoker, pasta, ris og grønnsaker i gryten. Dette ble etterpå kastet og så var gryten klar til vanlig matlaging. Det eneste man måtte passe på ved matlagingen var at ikke varmen ble for sterk, da kunne gryten sprekke. Og skulle den sprekke hadde man reparasjonsmetoder for hånden.

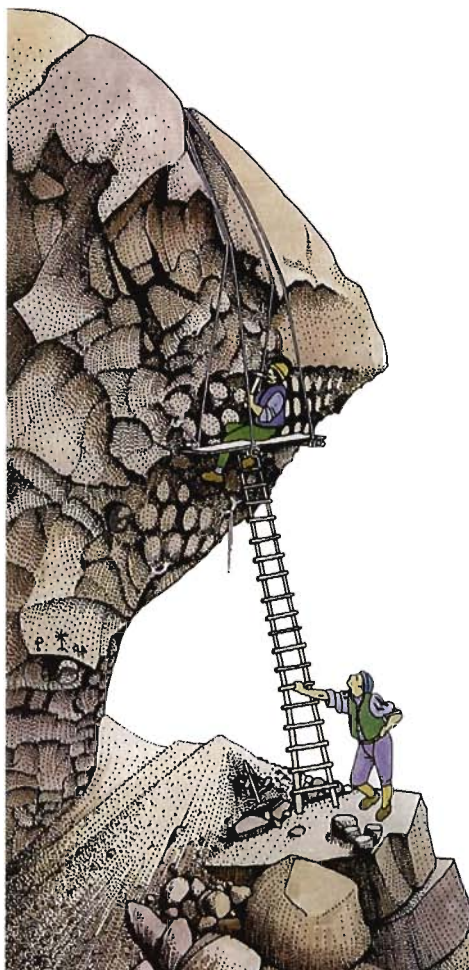
Produksjonsprosessen var så veltilpasset at den holdt seg nærmest uforandret fra romertiden til industrien gikk inn på 1850-tallet. I dag er Roberto Lucchinetti den eneste som driver med

produksjon av gryter og andre kleberobjekter i Chiavenna/Piuro. Så langt har han benyttet elektriske dreiebenker, men er nå i ferd med å bygge et tradisjonelt ateliér. Siden maten på en spesiell måte beholder sin aroma når den blir kokt i klebergryter, har Lucchinetti en rekke større oppdrag – klebergryter selges til og med til restauranter i Tokyo.

*Kart over kleberområdene nevnt i teksten.
Kart Per Storemyr*

KLEBERINDUSTRIEN I VALMALENCO
I tillegg til Valchiavenna er det spesielt i Valmalenco, en liten sidedal til Valtellina i nærheten av Sondrio, at kleberindustrien fra gammelt av har vært betydelig. I dette området varte produksjonen enda lengre enn i

Slik forestiller man seg at tradisjonell klebergrytebrytning foregikk i Chiavenna. Etter brosjyre, turistkontoret i Chiavenna

*En liten del av det store underjordiske kleberbruddet "Trona Grande" i fjellsidene ved Chiavenna. Det er svære dimensjoner over bruddet.
Foto Per Storemyr*

Valchiavenna – faktisk gikk den ikke inn før mot midten av 1900-tallet. Dette betyr at de få kunsthåndverkere som i dag tar opp igjen tradisjonen kan fortsette nærmest uten avbrudd: Mange brudd er intakte og flere gamle dreie-ateliéer står der fremdeles; noe man naturlig nok vet å utnytte også i turistsammenheng. Valmalenco er nemlig en betydelig turistdal – spesielt for vintersport. Dessuten er det ikke bare gryteproduksjon man finner i området. I de enorme serpentinit- og klebermassivene, spesielt i den avsidesliggende dalen Val Brutta, finnes det f.eks. store, moderne serpentinitbrudd (byggningsstein). En rekke talkmøller (talkpulver) har også vært i drift.

Selv om gryteproduksjonen har foregått etter samme mønster som i Valchiavenna, er det minst én bemerkelsesverdig forskjell: Mens man i Val Brutta-området utnyttet "vanlig" kleberstein, ble det i de vestlige delene av Valmalenco, i fjellsidene ikke langt fra Chiesa og Primolo, brutt grunn klorittskifer til gryteproduksjonen. Riktignok dreier det seg om klorittskifer av meget høy kvalitet og med omtrent samme egenskaper som kleberstein, men skifriheten medfører likevel at man trenger en svært veltilpasset bearbeidingsstradisjon for å kunne benytte steinen.

Klorittskiferbruddene befinner seg stort sett i orter under jord – de dypeste ortene kan være opp til 200 meter – og bare sjelden har det vært nok stein i dagen til å drive dagbrudd. Et av bruddene er fremdeles i drift, det ligger mer enn 1600 m.o.h., er 80 meter dypt og benyttes spesielt til å lage kunstgjenstander. Til gryter egner steinen seg ikke.

KLEBERINDUSTRIEN I SØR-SVEITS

Mens Valchiavenna og Valmalenco var de mest kjente produksjonsstedene for klebergryter på sydsiden av Alpene, fantes det hundrevis av brudd og ateliéer også på den sveitsiske siden av grensen. Kantonen Tessin er mest kjent for gryteproduksjon etter samme mønster og over like lang tid som i Valchiavenna. Gryter har også blitt produsert i Graubünden og Vallis, og disse kantonene har i tillegg hatt en betydelig kleberovnsproduksjon etter middelalderen og opp til moderne tid. Som i Italia benytter man i italiensk-språklige Tessin navnet *pietra ollare*

på kleberstein. I andre deler av landet brukes flere navn, og som i Norge er navnene nært knyttet til bruken, f.eks. Lavetzstein (karstein), Topfstein (grytestein) og Ofenstein (ovnsstein).

For noen år tilbake ble det arrangert en stor vandrestilling i Sveits med tema gammel klebersteinsindustri i Tessin – 2000 anni di pietra ollare ("2000 år med kleberstein"). Her kunne man følge fremveksten og opphøret av den gamle industrien i dalstrøk som Val Maggia, Val Verzasca og Val Misox helt fra romertiden og frem til moderne tid. Den interessante utstillingen befinner seg i dag fast på det lille museet i Cevio i Val Maggia. Her får man innblikk i geologiske forutsetninger for driften, produksjonsprosessene, transportforhold og verktøy som ble benyttet. Det finnes også en rekke eksempler på de ulike typer gryter og kar som ble produsert – fra utgravde romerske objekter til kar som inntil nylig ble benyttet for oppbevaring av mat.

Siden utstillingen også har en oversikt over de fleste kleberbrudd i regionen, er museet i Cevio et ypperlig utgangspunkt for ekskursjoner til bruddene, f.eks. til et av hovedområdene for gryteproduksjonen som lå i avsidesliggende Piano di Pecchia i Val Maggia. Her finnes det små kleberforekomster "innbakt" i gammel gneis oppe i fjellene – to av dem ligger steilt opp fra dalbunnen i små "huler" på 17-1800 moh., et annet ligger høyt til fjells (2500 moh.). Under slike forhold fantes det ingen annen mulighet enn å transportere kleber-ernene med håndmakt ned til dreie-ateliéene i dalbunnen – man fraktet dem enten på ryggen eller ved å trekke dem bak seg med en stokk. Industrien hadde sin blomstringstid på 17- og 1800-tallet og fikk sin ende i 1900, da et voldsomt skybrudd førte til oversvømmelser og ødeleggelse av det siste ateliéet.

Man burde i stedet for industri heller snakke om kleberhåndverk i Tessin; for mens det var industrielle dimensjoner over den gamle produksjonen i Valchiavenna, drev folket i de sveitsiske alpedalene mer en type bondedrift. Dette til tross var minst tolv mann opptatt med produksjon i lille Piano di Pecchia omkring 1850 – det var da stor handel med klebersteinsgryter og andre objekter. Produktene ble ført til markedet i Locarno og fant veien videre til store deler av alpeområdet og Nord-Italia. – En av grunnene til at det sammenlignet med Nord-Italia ikke er så store dimensjoner på kleberproduksjonen i Tessin, henger sammen med geologiske forhold. I Valchiavenna og Valmalenco er forekomstene meget store og ganske lett tilgjengelige, mens man i de sveitsiske alpedalene gjerne finner kleberstein i små linser på noen hundre eller tusen tonn. Ofte ligger forekomstene utilgjengelig meget høyt til fjells, men noen ganger har naturens krefter kommet menneskene til hjelp: Store steinras har ført massive kleberblokker ned i dalbunnene hvor de la seg greit til rette for uttak til gryter og andre objekter. Dette er tilfelle på steder som f.eks. Bosco Gurin og Val di Campo i Val Maggia.

I etterkant av de omfattende studiene utført for vandrestillingen 2000 anni di pietra ollare, undersøker for tiden den sveitsiske arkeologen M. Letizia Heyer-Boscardin det

Kleberbod på markedet i Locarno, siste halvdel av 1800-tallet. Foto fra Museo di Vallemaggia i Cevio

middelalderske klebermaterialer i alperregionen. I følge henne finner man også en stor del huggede gryter – som i Norge – på denne tiden. Man har med andre ord ikke bare benyttet dreietechnikken. Dette kan skyldes at man for dreieing trenger relativt god kleber. Den må ikke være for myk, for da sprekker den lett; ei heller altfor hard. Noen av de beste forekomstene finner man ved Piano di Pecchia, der mineralet amfibol tydeligvis virker som "armering" for en ellers homogen og myk grunnmasse av talk, kloritt og andre mineraler.

Kleberstein er bare i ytterst liten grad benyttet som materiale til bygninger i Alpene. Årsaken til dette er at man hadde andre gode bygningssteiner. Men det finnes eksempler på bruk av kleber til vinduspuster, portaler og arkitekturdekorasjoner: Bruken i Chiavenna er allerede nevnt; i Sveits finner man f.eks. portaler av kleber i Bergell, arkitekturdekorasjoner i Val Maggia og Vorderheintal (Graubünden), samt våpenskjold og gravsteiner en rekke andre steder. Og kleberovnene var gode å ha i de kalde vintrene i store deler av alpeområdet.

KLEBERPRODUKSJON TYPISK FOR "FJELLFOLK"

Det er sannsynligvis ingen stor overdrivelse å si at bruddene i Valchiavenna og Valmalenco alene har en størrelse lignende en samling av alle kjente norske klebergrytebrudd. En tilsvarende sammenligning kunne man gjøre for det største grytebruddet i Egypt (se Spor 2/1999). Selv om ingen har den fulle oversikt, finnes det vel noen få hundre grytebrudd i Norge – de fleste er riktig små, man kan enkelt telle antallet gryter som er hugget ut. I andre har det blitt produsert endel tusen gryter (som i Slipsteinsberget i Sparbu), i atter andre kanskje et noe større antall (f.eks. bruddene i Lesjadjurstrøket, på Romerike og i Indre Østfold/granseområdene mot Sverige).

For å sette den norske produksjonen i et annet perspektiv, kunne det nevnes at man i følge Roberto Lucchinetti teller antallet produserte gryter i Valchiavenna i millioner. Men i grunnen blir alle slike sammenligninger temmelig meningsløse. Størrelse og omfang på pro-

duksjon av klebergryter er avhengig av de geologiske forutsetningene, kultur og tradisjon og ikke minst befolkningsgrunnlag og handelsforhold. Det jeg har prøvd å få frem ved hjelp av eksemplene i denne artikkelen er at klebergryteproduksjon like godt kan kalles noe "typisk utenlandsk" som noe "typisk norsk". Eller kanskje man heller kunne si at det er noe typisk for "fjellfolk" hvis man ser litt stort på denne betegnelsen. Det er nå en gang slik at klebersteinsforekomster av varierende størrelse og kvalitet finnes i geologisk sett unge og gamle fjellområder (såkalte "orogene soner") over hele jordkloden. Menneskene i slike områder visste å utnytte kleberens mykhet, varmebestandighet, varmelagringsevne og andre unike egenskaper – og kunne de selge produktene unna, var jo ingenting bedre enn det.

Det man naturligvis kan fundere på, er om hvert enkelt "fjellfolk" har oppdaget kleberens gode egenskaper uavhengig av hverandre, eller om det har foregått utveksling av "kleberkunnskap" fra de tidligste tider. Det meste taler vel kanskje mot at f.eks. førromersk kleberproduksjon i Alpene kan ha påvirket bruk av kleber i Norge. På den annen side har bruk av kleberprodukter vært så omfattende i Alpene, Middelhavsområdet og Midt-Østen, og foregått over så lang tid at det vel ikke er helt urimelig å tenke seg at våre forfedre kan ha fått en og annen impuls herfra.

Undersøkelse av "kleberkontakt" over store avstander i førromersk tid eller tidligere kan vise seg å være en nærmest umulig oppgave å utføre. Likevel er det en oppgave som gir en smule kribling i magen. Vi vet at det er meget vanskelig å utføre proveniensstudier av kleberstein pga. steinens svært varierende kvalitet, men det er likevel på akkurat dette feltet undersøkelsene måtte starte: Uten å vitenskapelig kunne påvise "hjembruddet" til et kleberprodukt på "avveie" i den store verden er det ikke mulig å fastslå "kleberkontakt". Slike undersøkelser har vært utført i tilknytning til vikingenes handel med kleber til Hedeby, inuitenes og indianernes handel på østkysten av Canada, og foregår for tiden i forbindelse med kleberobjekter på de britiske øyer og på Kreta. □

Forfatter

Per Storemyr er geolog ved Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider.

100 ÅR SIDEN

Kuriositet fra yngre steinalder

I årene rundt forrige århundreskifte var det stor byggeaktivitet i sentrum av Trondheim. Hele kvartalet mellom Kjøpmannsgaten og Vår Frue gate og mellom Erling Skakkes gate og Vår Frue strete ble gjenoppbygd etter en storbrann, og representanter fra Det kongelige norske Videnskabers Selskap, Museet fulgte nøye med utgravingene av branntomtene. Victor Ronander (1847-1929) fikk i oppdrag å følge utgravingen av tomten på hjørnet av Kjøpmannsgaten og Vår Frue strete i perioden 1898-1902. Ronander var nøye med å beskrive og stedsbestemme alle gjenstandsfunn på tomten, men var ikke like interessert i kulturlag eller lagdeling og faste funn som bygningsrester. Derfor er funnkonteksten ikke alltid like tydelig.

*Del av den lille vevsteinen som ble funnet på samme sted som øksen.
Foto Per E. Fredriksen*

Tekst Brynja Bjørk Birgisdóttir

Fra denne tomten er det i Vitenskapsmuseets tilvektskatalog fra 1901 registrert en mengde gjenstander som vitner om dagliglivet i middelalderbyen. Bant de mer vanlige middelalderfunnene skjuler det seg i tilvektskatalogen noen gjenstander som fortjener oppmerksomhet, men som i årenes løp blitt "glemt" i museets magasiner. En av disse gjenstandene hører ikke naturlig hjemme i middelalderens Trondheim. T 6434 er beskrevet slik av Karl Rygh i 1901: "En liden økse af sort sten (serpentin?) af en form, der vist ikke kan være norsk, neppe engang nordisk. Den er i udpræget grad spidsnakket og udvider sig i bredden, svagt buet, jevnt indtil til lidt ovenfor eggen, hvorfra sidekantene gaar over i den sterkt buede eg. Tversnittet er ovalt: Længde 10,5 cm, største bredde noget ovenfor eggen 4,5 cm, største tykkelse omtr 2 cm. Den blev funnet dybt nede paa bundsanden nær foregaaende Nr.; der syntes ikke at kunne have været kjælder paa stedet, og det syntes udelukket, at den kunde være kommet paa denne plads i nyere tid. Men man kunde vel tænke sig, at den var hidført til landet fra England i slutningen af den hedenske tid eller begyndende middelalder."

Omtalte gjenstand er en nærmest dråpeformet, glattpolert øks laget av en finkornet gråsort bergart. Øksen er av en form som sjelden fins i Norden, men er, riktignok, mer vanlig i England og Skottland. Der er økser av denne formen alltid laget av sjeldne eller verdifulle materialer, som for eksempel jade, og de blir datert til det 3. årtusen før Kristus. De er som regel funnet som løsfunn, offerfunn eller i skattefunn uten tydelig tilknytting til boplasser eller graver. Slike økser var ikke bruksgjenstander, men statussymboler som representerte posisjonen til den som bar den eller rådde over den.

Økser av denne formen er for eksempel blitt funnet i nærheten av Stonehenge i England og i et stolpehull i Woodhenge, også i England. Den vakre øksen er ikke den eneste gjenstanden fra yngre steinalder som er funnet i Trondheim. Andre slike er for eksempel en dobbeltegget stridsøks fra Kongens gate og tynnakkert flintøks funnet i Erling Skakkes gate, samt et redskapsemne og en steinmeisel. Felles for disse gjenstandene er at de er godt bevarte

Øksen funnet i bygrunnen i Trondheim. Foto Per E. Fredriksen

prakteksemplarer. Dokumentasjonen av funn-omstendighetene er varierende, og de fleste bør nok regnes som løsfunn uten opprinnelig kontekst.

Hvordan kan øksen ha havnet i Trondheim? Karl Rygh skrev allerede i 1901 at den måtte være brakt til byen i slutten av vikingtiden eller i middelalderen med noen som tok vare på den "især da dens ualmindelige smukke form kunde gjøre den skicket til at betraktes som en gjenstand af værdi." Theodor Pettersen (1875-1927), konservator ved museets antikvariske avdeling holdt et foredrag om steinaldergjenstandene i 1923 og sa at "Hva der forligger i byfundene av materiale fra stenalderen, er som man vil ha set, vistnok ikke meget, men dog saa meget og fremdraget under saadanne forhold, at det ikke uden videre kan bortforklares som amuletter eller kuriositeter fra en yngre tid, eller som saker tilfældig tapte i vandet." Han slo videre fast at "mennesket allerede i stenalderens sidste avsnitt" hadde slått seg ned på Nidarneset. Riktignok ikke i en fast jordbrukende bosetning men som "mer eller mindre temporære opphold av hensyn til fisket." I senere tid har forskere avvist muligheten for en fast bosetning på Nidarneset på grunn av at landhevingsteorier antyder at Nidarneset lå under vann på den tiden. Øyvind Lunde skrev i 1977 at selv om funnomstendighetene var dårlig dokumentert, måtte man likevel regne med at noen av steinaldergjenstandene var funnet i opprinnelig leie, "på eller nede i bunnsanden" slik tilfellet er med denne øksen.

Men ble øksen mistet i vannet i steinalderen slik Theodor Pettersen antydte i 1923 eller i vikingtiden/middelalderen slik Karl Rygh mente i 1901? En bisetning i tilvekstkatalogen fra 1901 kan gi en pekepinn om dette. "Fundet dybt nede paa bundsanden nær foregaaende Nr." står det. Foregående nummer, T 6433, er registrert slik: "Ufuldstændig liden vævsten af grøtsten, paa hvis ene side der er indnavet en baandslyngning, som minder om irsk ornamentikk. Funden dybt paa bundsanden i den nordvestlige del av Tomten."

Kljåsteiner av denne typen er vanlige funn fra både vikingtid og middelalder og er blitt funnet i hundretall i Trondheims bygrunn. Det som er uvanlig med nettopp denne steinen er at den er dekorert, riktignok ikke i irsk stil, slik Rygh mente i 1901, men ifølge Signe Horn Fuglesang ved Universitetet i Oslo, i en litt klossete og hjemmegjort versjon av ringe-rikestil fra første halvdel av 1000-tallet.

Øksa er et flint stykke, av den slags som samlere liker. Samlere har eksistert til alle tider. Det at disse to gjenstandene er funnet i nærheten av hverandre på samme dybde støtter Ryghs forklaring fra 1901 om at øksen er brakt til Trondheim i slutten av vikingtiden eller begynnelsen av middelalderen og mistet, sannsynligvis i vannet, der den lå gjemt i nesten tusen år. Om øksen er fraktet dit direkte fra England hvor den sannsynligvis er opprunnet eller via omveier i Norden, er derimot vanskeligere å vite.

Forfatter

Brynja Bjørk Birgisdóttir er cand.philol. i arkeologi og ansatt som vitenskapelig assistent ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Viten-skapsmuseet, NTNU.

□

NYE FUNN

Kongen fra Bekkvika – om en gammel sjakkbrikke fra Hitra

Ved et av livets underlige sammentreff ble en liten figur, utskåret i hvalrosstann, funnet på Hitra. Det var Hilde Mellem-sæther som fant figuren under en spasertur i fjæresteinene i Bekkvika. Figuren har vist seg å være en gammel sjakkbrikke. At brikken er utformet som en sittende middelalderkonge i all sin verdige prakt, og at den tilsynelatende har ligget forlatt blant fjæresteinene i nærmere 800 år, er mer enn nok til å pirre folks nysgjerrighet. Hva forteller kongen om sin tid, og hvordan i all verden har han havnet der ute?

*Sjakk-kongen fra Bekkvika på Hitra.
Foto Per E. Fredriksen, Vitenskapsmuseet*

Tekst Chris McLees

Sjakk er verdens mest fornemme brettspill. Spillet nådde sannsynligvis Norge fra Europa sent på 1000-tallet eller tidlig på 1100-tallet, som én av flere nye kulturelle ringvirkninger fra den nye kristne samfunnsordningen. Sjakk er et intellektuelt utfordrende spill, og spillet oppnådde raskt en nærmest lidenskapelig popularitet blant de som kunne beherske reglene og som hadde tid til å spille det, først og fremst datidens elite – de kongelige, adelen, geistligheten og framtrepende borgere, som for eksempel rike kjøpmenn. De få middelalderke sjakkbrikkene som har overlevd fram til våre dager er ofte funnet på steder hvor makteliten samlet seg, nemlig i borger, ved kirkelige anlegg og i byer.

I Trondheims bygrunn er det funnet brikker i de gamle bygårdene, i St. Olavs kirke under Folkebiblioteket og i Erkebispegården. Selv om det finnes sjakkbrikker, som sjakk-kongen fra Folkebibliotekstomten, som er forholdsvis enkelt utformet i tre, er det praktkeksemplarene som er laget i mer eksklusive materialer som vekker mest oppmerksomhet, særlig sjakkbrikker av hvalrosstann – Nordens elfenben. Elfenben, både i form av elefanttann og hvalrosstann, var i middelalderens Europa et høyt verdsett og kostbart råmateriale som egnet seg til intrikate utskjæringer i form av luksuriøse gjenstander. Fra midten av 800-tallet og fram til sent på 1200-tallet var det imidlertid vanskelig for europeiske kunsthåndverkere å skaffe elefanttann, derfor ble det brukt hvalrosstann, som ble en av Grønlands og Norges viktige eksportvarer.

MIDT-NORSK KUNSTHÅNDVERKSTRADISJON

Mange steder i Europa finner vi i et bemerkelsesverdig stort antall fine små kunstverker av hvalrosstann utstilt, slik som bispestaver, bokbind, beltespenner, esker, sverdfester, skrin, og ikke minst, spillebrikker. Spillebrikker, både for sjakk og andre brettspill, viste seg å være en ypperlig uttrykksform for kunsthåndverkere som arbeidet i miniatyr. Samtidig var disse gjenstandene velegnet for herskerklassen når de ønsket å fremstå som sofistikerte, høytstående og velstående. Kostbare sjakkspill nevnes ofte blant de mest verdsette eiendelene i middelalder-elitens testamenter. Men det var ikke bare tennene som ble eksportert som råvarer til utenlandske kunstverksteder. Mange av de ovenfor nevnte gjenstandene ble laget av skandinaviske kunsthåndverkere, og det viser seg at håndverkere her i Norge, også i Midt-Norge og Trondheim, har vært særlig aktive på denne fronten. Allerede i vikingtid og tidlig middelalder fikk

man en dynamisk lokal tradisjon i utskjæringskunst, særlig i tre, bein og stein.

Denne tradisjon, eller "skolen", har som kjennetegn et egenartet stilgalleri av sammenflettede plante- og dyremotiver, som også ble overført til små verdifulle gjenstander av hvalrosstann. Lokale kunsthåndverkere hadde fordel av god tilgang på selve råmaterialet. Vi vet at erkebispesetet i Nidaros mottok skattebetalinger fra bispesetet i Grønland i form av tenner, og dette kan tenkes å ha vært omsatt i form av lokalproduserte kunstverker. Blant disse var det spillebrikker som tilhørte det nye moteriktige spillet. I andre halvdel av 1100-tallet laget en meget dyktig håndverker, som sannsynligvis arbeidet i dette miljøet, en av middelalderens mest særpregede og berømte kunstverk – nemlig sjakkbrikkene som ble funnet på øya Lewis ved Skottlands vestkyst. Disse brikkene forestiller på en ytterst livlig måte datidens føydale elite i miniatyr, både konger, dronninger, bisper og riddere, sittende på en trone. På stolryggene ser vi nettopp den rike ornamentikken som er selve kjennetegnet på den midt-norske kunsthåndverkstradisjon.

FELLESTREKK MELLOM BEKKVIKA- OG LEWIS-KONGENE

Det er likhetstrekk mellom kongen fra Bekkvika og kongene fra Lewis; de hører klart til den samme ikonografiske tradisjonen som er karakteristisk for fremstilling av spesielt skandinaviske sjakkfigurer. De har visse trekk til felles: en kronet og pent kledd konge sitter opphøyd på en trone med et sverd, symbolet på hans makt, liggende på knærne. (Sverdet fra Bekkvika-kongen er ganske nedslitt, med bare en liten brøkdel igjen.) Men kongene er åpenbart ikke utskåret av samme kunstner, og en sammenligning av detaljene viser klart at kunstnerene, selv om de har det samme figurative utgangspunkt, har benyttet seg av forskjellige uttrykks- og stilformer. Bekkvika-kongen er mer realistisk i sin utforming enn Lewis-kongene, som med sine eiendommelige, engstelige uttrykk virker mer som små karikaturer. Bekkvika-kongens ansikt er barbert, og håret er rett avklipt i skulderlengde. Kun én av Lewis-kongene er uten skjegg og utstyrt med skulderlang frisyre.

Draktene er også annerledes. Lewis-kongene har lange kapper, mens Bekkvika-kongen har en kappe på skuldrene som er festet med et bånd tvers over brystet, og under denne har han på seg en kjortel med kort hals. Kjortelen er dekorert med et sammenhengende bånd som går rundt halsen og ned fronten, og ryggen på tronen er ikke dekorert i det hele tatt. Panelene er skuffende tomme for den karakteristiske Lewis-ornamentikken. Når man tar detaljene i betraktning virker Bekkvika-kongen mer som en ren kongestatue i miniatyr. På sin noe stramme måte er det et bra utført stykke kunstverk, men den har ikke den samme kunstneriske utstråling som Lewis-brikkene, og heller ikke den rike ornamentikken. Til tross for stilistiske forskjeller, kan Bekkvika-kongen nok være utført innenfor det samme miljøet som produserte Lewis-brikkene, men av en håndverker som har utfoldet seg på litt mindre fantasifull måte. Sjakk-kongen fra Hitra er likevel verdig nok til å tre inn blant verdens

spinkle, men verdifulle arv av mer fornemme sjakkbrikker som har overlevd fra middelalderen.

Lewis-brikkene, som til sammen utgjorde fire nesten komplette sett, ble fraktet vest over havet til Hebriderne, som på 1100-tallet hadde sterke politiske og kulturelle forbindelser med Norge – og med erkebispesetet i Nidaros. Pussig nok, var disse brikkene, i likhet med Bekkvika-kongen, funnet ved en strandkant. De var nedgravd i en sandbank, sannsynligvis bevisst gjemt og deretter glemt. Det er blitt spekulert over om de kan ha vært en del av varepartiet til en omreisende kjøpmann, eller et parti verdifulle diplomatiske gaver sendt fra en norsk konge til lokale konger på Hebriderne, og som på en eller annen mystisk måte kom på avveie.

Det er også rart å tenke på at båten som fraktet Lewis-brikkene sannsynligvis seilte gjennom Trondheimsleia, forbi Hitra og nettopp Bekkvika, på ferden vest over havet en gang på 1100-tallet. Er det her vi så smått øyner en liten sammenheng med skjebnen til Bekkvika-kongen? I likhet med Lewis-brikkene, kan også vår nye sjakk-konge muligens ha vært en del av en kjøpmanns vareparti eller tilhørt et sjakksett som var på vei fra Trondheim som en kongelige gavepakke. Men ettersom han ikke var gravd ned, har han nok havnet i fjæra på en mer tilfeldig måte. Kanskje har båten som Bekkvika-kongen sannsynligvis befant seg i, rett og slett blitt utsatt for forlis på Hitra på vei gjennom Trondheimsleia. Havnet båten i fjæra og ble lasten røvet allerede på 1100-tallet, bortsett fra kongen som ved en tilfelle datt ut av kisten sjakksettet var oppbevart i? Båten kan også ha havnet under vann litt lengre ut, og kisten med spillebrikkene kan etter hvert ha løsnet og drevet på land. Kanskje ligger båten fortsatt der ute, og kanskje ligger det flere sjakkbrikker og venters. Hvem vet?

Konge fra St. Lewis.
Foto etter.....

Baksiden av tronen til
Bekkvika-sjakkkongen.
Foto Per E. Fredriksen,
Vitenskapsmuseet

Forfatter

Chris McLees arbeider som forsker ved Norsk institutt for kulturminneforskning. NIKU.

C

A b o n n é r p å S P O R !

Spor – nytt fra fortiden er et tidsskrift som gis ut ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU i Trondheim. Her presenteres nyhetsstoff fra fortiden, først og fremst fra Midt-Norge, men også fra andre deler av Norge – og tidvis fra fjernere himmelstrøk.

Det utgis to hefter hvert år.
Bladet har 52 innholdsrike sider – uten reklame!

Abonnement på Spor kan tegnes ved henvendelse til:
Institutt for arkeologi og kulturhistorie,
Vitenskapsmuseet, NTNU,
7491 Trondheim
eller gjennom e-post: spor@vm.ntnu.no

Spor har et begrenset opplag, men du kan få kjøpt tidligere nummer av *Spor*. Enkelte årganger er dessverre utsolgt.

Du kan også bestille gaveabonnement på *Spor*, eller du kan verve en venn eller bekjent som abonnent og motta en samleperm (verving av én abonnent) eller en T-skjorte med *Spor*-logo (verving av to abonnenter), som vervepremie.

Gavetips!

Gjennom *Spor* kan du kjøpe mange flotte gaver, blant annet flere vakre smykker som er kopier av originaler funnet i Vitenskapsmuseets museums-distrikt. Ta kontakt per e-post med formidling@vm.ntnu.no eller tlf. 73 59 21 60. Smykkene selges også i museumsbutikken på Vitenskapsmuseet.

Blant flere smykker i et gravfunn fra gården Huseby i Skaun, Sør-Trøndelag, var denne treflikete spennen i sølv, som opprinnelig kan ha vært et sverdrembeslag. Fra ca. 800-tallet. Kopien er laget i sølv og koster kr 520,-.
Foto Per E. Fredriksen